

ROND HET PAARDENSPEL

**EEN BESCHOUWING OVER 150 JAAR CIRCUS IN 's-
HERTOGENBOSCH**

ROND HET PAARDENSPEL EEN BESCHOUWING OVER 150 JAAR CIRCUS IN 's-HERTOGENBOSCH

INLEIDING.....	1
foto.....	2
HET CIRCUS.....	3
foto.....	9
EEN BESCHOUWING OVER 150 JAAR CIRCUS IN 's-HERTOGENBOSCH 1e deel van het programma	10
foto.....	27
EEN BESCHOUWING OVER 150 JAAR CIRCUS IN 's-HERTOGENBOSCH 2e deel van het programma	28
foto.....	37
MANEGE VRIJ VOOR DE INTOCHT DER CIRCUSSEN	38
foto.....	44
EEN TWEETAL BRIEVEN OVER DE RUZIE SARRASANIE - GLEICH.....	45
foto.....	47
DE PROGRAMMA'S NADER BELICHT	48
foto.....	59
GERAADPLEEGDE WERKEN EN BOEKEN	60

INLEIDING

We leven in een tijdperk van onderzoekingen, stellingen, conclusies. Er wordt heel wat gepubliceerd over alle mogelijke onderwerpen en soms nog groter is de stroom van kritiek op het geleverde via de ingezonden stukken in de dagbladen.

Zelfs de jeugd ontkomt er niet aan.

Onlangs kwam een onderzoeker tot een indeling van de jeugd aan de hand van bekende textielmerken: *de Wibra's en de Zeeman's*.

In onze jeugd (maar het gebeurde niet) hadden we wellicht op basis van het circusgebeuren ook een indeling kunnen maken aan de hand van het gegeven wie **wel** en wie **niet** naar de circusvoorstelling ging. De eerste categorie waren de welgestelden, maar het waren er weinig want niemand van ons had het thuis erg breed. Het was een zeldzaamheid dat iemand uit onze omgeving een circuskaartje had.

Nee, we moesten ons tevreden stellen met het kijken en beleven van het circus aan de buitenkant. Schamper werd er dan wel eens gezegd: "*We zijn in het bezit van een hekkenkaartje*". Tot geruststelling van onderzoekers; we hebben er niets aan overgehouden. We hadden toch plezier, gezelligheid en samen met die hele groep vrienden hebben we heel wat beleefd en gelachen.

Ook bij de aankomst van de circussen in onze stad waren we present en zeer prettige herinneringen bewaren we met name aan de circusperiode "het Stortje" en "De Vliert".

Na de gruwelijke oorlogsjaren was de zucht naar ontspanning en vertier zo groot, dat er avond aan avond niet alleen de belangstelling voor de kaartverkoop geweldig was, maar ook de toeloop van kijkers groot was. Niet alleen de jongeren, maar ook de ouderen gingen op zo'n avond graag een straatje om terwille van het circuszien.

Ook het afbreken van de tent op de laatste avond, het wegbrengen van de dieren en de wagens naar het station werd door vele Bosschenaren tot diep in de nacht gevolgd.

Het circus roept (nog steeds) bij vele Bosschenaren een warme belangstelling op.

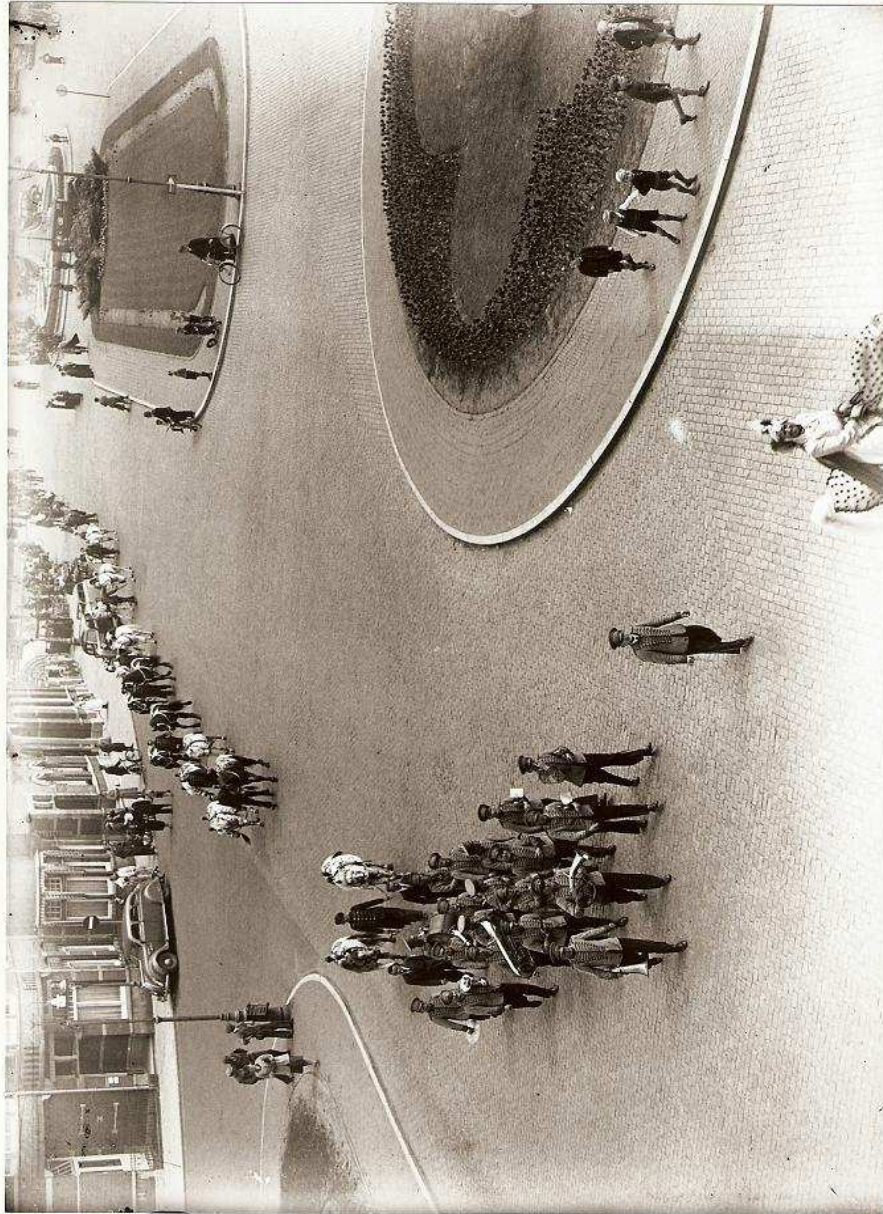
Men kan de vraag stellen of, met de vele andere ontspanningsmogelijkheden van vacaties, sport en de enorme concurrentie van de televisie, het circus nog van deze tijd is. Er zullen over dit onderwerp optimistische en pessimistische verwachtingen zijn.

Laten wij het op de gulden middenweg houden.

Het circus is een volwaardig bedrijf geworden dat, als het goed geleid wordt, zich weet aan te passen aan de tijd zowel in presentatie als in organisatie, zijn aandeel en zijn plaats in het culturele gebeuren van de stad 's-Hertogenbosch zal weten te behouden.

's-Hertogenbosch, december 1993
Henk Bruggeman

Foto: Le Cirque Frères Strassburger "Tour de Ville", 1939

HET CIRCUS

Het circus en de circuskunst zijn eigenlijk zo oud als de wereld (Een stelling die overigens niet door elke onderzoeker onderstreept wordt).

Natuurlijk; de muziek, de kostuums, de dressuur en de outillage hebben zich in de loop der jaren aan gewijzigde omstandigheden (soms van buiten of opgelegd) moeten aanpassen. Maar de pijlers waarop het circus rust en dan noemen we in willekeurige volgorde: Paarden, roofdieren, acrobaten, clowns, enzovoorts zijn ondanks de doorgevoerde vernieuwingen, ondanks de tegenstand welke het circus uit bepaalde groeperingen tegenkwam, toch door de jaren heen hetzelfde gebleven.

De combinatie in het circusgebeuren, dat opgebouwd is uit verschillende programma-onderdelen en gesmeed is tot één geheel en gebracht wordt door mens en dier, dateert eigenlijk pas uit de tweede helft van de 18e eeuw. Toen werd de vorm gevonden van het circus zoals wij die kennen. Toch hebben al deze verschillende groepen welke zo'n bepaald onderdeel van het circusgebeuren presenteren een bepaalde voorgeschiedenis bij zich waarin zij in dat bewuste tijdperk en op hun terrein en soms komend uit een bepaalde landstreek hun optreden tot een traditie hebben gemaakt. Onderzoekers herinneren ons er aan, dat zij in de grafkelder van Ben Hassan, een Egyptische heerser van 2000 jaar voor Christus, wandschilderingen hebben gevonden waarop elegante vrouwen staan afgebeeld die bewegingen uitvoeren welke een vorm hebben, die ons doet denken aan het jongleren in de circuspiste van deze tijd. Aan de hand van de zojuist aangehaalde tekeningen wordt het ons duidelijk, dat de Egyptenaren toen al zeer bedreven waren in de uitoefening van deze kunst. Er komen ook afbeeldingen op voor van ant-podisten: kunstenaars die liggend op hun rug met de benen omhoog, de voorwerpen met hun voeten jongleren. Ook deze kunst is in het huidige circus van de 20e eeuw nog steeds een zeer gewaardeerd programma-onderdeel.

Nog meer voorbeelden:

Archeologen hebben Griekse vazen opgegraven uit de 4e eeuw voor Christus waarop acrobatische scènes staan afgebeeld. De Grieken waren uitstekende atleten en zij toonden hun kunnen niet alleen in westrijden maar ook als amusement voor het volk in voorstellingen.

Een volgend land is China, dat wordt beschouwd als de bakermat van het koordansen en draadlopen. Op bepaalde afbeeldingen staan Hindoes zodanig uitgetekend, dat men aan mag nemen dat zijn in hun geledingen kontorsionisten (slangenmensen) kenden. Wat betreft de clowns mag men aannemen dat zij hun oorsprong hadden in de Farao-periode. Het is bekend, dat de Egyptische heersers er dwergen op na hielden, die hen moesten vermaken. Overigens kende iedere decennia wel iets, dat ons doet denken aan slows, grappenmakers. De Grieken hadden hun gemaskerde feesten waarop grappenmakers nooit ontbraken. En was er in latere tijd wel een hof waar de nar ontbrak?

Ook dieren leverden eeuwenlang hun aandeel in de verstrooiing van de mens, al moeten we toegeven dat een dergelijk schouwspel uit die tijd nl. het gevecht tussen een mens en een wild dier of tussen dieren onderling niet altijd even verheffend moet zijn geweest.

Toch neemt men aan, dat in deze periode de kunstenaars uit Ethiopië begonnen zijn met de eerste schreden op het pad van gedresserde dieren en dan met name de olifanten.

Uit de regeringsperiode van de Farao's stammen eigenlijk ook de verzamelingen van allerlei soorten dieren. Het zou het begin worden van wat later uit zou groeien tot de menagerie/dierentuinen.

De heersers, zowel de Egyptische als later de Griekse en Romeinse, wilden hiermee niet alleen een kijkspel bieden aan hun volk, maar anderzijds trachtten zij ook hun aanzien bij datzelfde volk te verhogen.

Het circus als ontmoetingsplaats, als een ruimte waar de hierboven beschreven onderdelen werden vertoond tot vermaak van het volk, deze eer komt eigenlijk toe aan de bewoners van Kreta; de Kretenzers. Zij bouwden een arena welke de naam "*circus*" enigszins verdiende. De toeschouwers hierbij zaten op stenen trappen en volgden het gebeuren in de arena, dat bestond uit een gevarieerde voorstelling van boksen, worstelen, gladiatoren gevechten, wagenrennen en stierengevechten. Op het vasteland van Griekenland had men zowel de stadions/arena's als rondtrekkende artiesten welke alleen of met een kleine groep voorstellingen gaven op straten en pleinen.

Een stap dichterbij datgene wat wij circus zouden noemen, was het Romeinse gebouw, dat als circus of Hippedrome gebouwd was voor wagen- of paardenrennen. Er waren veel van dit soort circusgebouwen in het Romeinse rijk, waarvan we de voornaamste noemen: Flaminius, Neronis, Maximus.

De bekendste was Maximus, gelegen in het dal tussen de Palatinus en de Aventinus. Het moet trouwens ook het grootste zijn geweest, niet alleen van het Romeinse rijk maar ook van de toenmalig bekende wereld. Het bezat een renbaan met een lengte-as van niet minder dan 625 meter en bood plaats aan méér dan 150.000 bezoekers. Later na diverse verbouwingen worden er aantallen genoemd van boven de 250.000 zitplaatsen. De vlakte van de renbaan was in tweeën gedeeld door de aanwezigheid van de daar gebouwde Spina: een brede muur versierd met Egyptische obeliskken. Aan het einde van Spina bevonden zich de half ronde ornamenten waar de menners hun wagens omheen moesten laten zwenken. Het publiek was van de renbaan gescheiden door een muur en een gacht.

Het programma was samengesteld uit diverse onderdelen, zowel wagenrennen, boks- en worstelwedstrijden, hardlopen, enz. Daarnaast waren er ook demonstraties van de beste paardrijkunstenaars; de ruiters sprongen van het ene ongezadelde paard op het andere. Weer andere ruiters bereden méér dan één paard, door bij hun kunsten op de ruggen van twee paarden te staan. Berbers reden hun kamelen in volle ren door de arena; anderen deden dit met olifanten. Soms werden deze voorstellingen uitgebreid met het tonen van giraffen en neushoorns.

Het nu beschreven programma zou tot hiertoe nog zeer acceptabel zijn in een circus van deze tijd, maar er werden ook onderdelen vertoond die geen enkele circusdirecteur heden ten dage aan zijn bezoekers zou presenteren. We bedoelen hier de gevechten tussen leeuwen en olifanten; de charges tussen grote aantallen krijgslieden al of niet gezeten op paarden, waarbij nogal wat slachtoffers vielen. En we zullen dan nog maar niet spreken van de vertoningen tussen hongerige dieren en weerloze gevangenen.

De vraag dringt zich wellicht op, waarom dit dikwijls zo bloedige gebeuren wél plaats vond in de Romeinse en niet in de Griekse circussen. Het antwoord wordt wel eens als volgt geformuleerd: De Romeinen waren zich zeer bewust van hun reputatie als **het** krijgshaftigste volk. Toen eenmaal deze optredens waren ingevoerd en de Romeinse overheid plannen had deze vertoningen te verbieden kwam het volk in opstand en eiste dat ze weer gepresenteerd werden. De overheid, bang voor opstand, gaf hier aan toe.

In de laatste decennia van het Romeinse rijk presenteerde men in het Circus Maximus programma's waarin gedresseerde dieren een steeds grotere plaats innamen, zonder dat er bloed vloeide. Op bescheiden schaal bleven echter ook hier vertoningen van gevechten tussen dieren en gladiatoren gehandhaafd.

Het einde van het Romeinse tijdperk van het circus kunnen we zo stellen op de 4e eeuw na Christus. Wel zou er in 549 op de ruïnes van het verwoeste Rome nog een voorstelling gegeven zijn welke echter de naam circus nauwelijks waard was.

In de Middeleeuwen speurende zullen we regelmatig tegenkomen de "Saltimbanques". Het waren kunstenaars, maar de oorsprong van hun land was niet altijd even duidelijk. We treffen ze zowel aan in heel Europa, Azië, alsmede in Noord-Afrika. Hier (in de lage landen) ontmoeten wij ze op jaarmarkten en de bijeenkomsten van kerkelijke feesten (Ker-k-missen).

Deze kleine groepjes kunstmakers waren dikwijls vergezeld van potsemakers, welke de aandacht van het publiek moesten trekken voor de vertoning. Het gebeurde, dat twee of meer groepjes samen gingen, waardoor een uitbreiding ontstond met andere artiesten ald koorddanser, vuurvreter, enz. Het gebodene won dan niet alleen aan inhoud maar er was ook meer variatie. Grappen en acrobatische verrichtingen waren de belangrijkste nummers van deze artiesten. Was de groep sterk uitgebreid dan beschikte men soms ook over pyramidebouwers en goochelaars. Slechts op zeer bescheiden schaal werden er ook dieren meegevoerd. In deze enkele gevallen bestond de menagerie uit wat paarden en een ezel, welke hun kunsten in het programma vertoonden. Exotische dieren bv. apen waren zeer zeldzaam. In een wat latere periode van de middeleeuwen worden er wel honden en geiten gepresenteerd. Deze bonte verzameling van mens en dier trok dan in weer en wind van landstreek tot landstreek om op bepaalde momenten hun kunsten aan het volk in de open lucht te vertonen.

Er was in deze periode geen "vaste plek" waar zij regelmatig hun optredens verzorgden. Hun kunsten vertoonden zij daar waar de toeschouwers een ring vormden (een soort omheining) om deze artiesten.

Een zeer bekende jaarmarkt in Frankrijk was destijds die van St.Germain. Artiesten uit geheel Europa stonden hier opgesteld om hun kunsten te vertonen. Op deze jaarmarkt was het een bonte verzameling van pyramidebouwers, koorddansers, boeienkoningen, worstelaars, goochelaars, springers, kunstruiters en piassen. Wilde dieren worden dan nog niet vertoond in deze programma's, wel dressuren met honden, apen en beren.

Maar nog steeds missen we een vaste ruimte, een gebouw, waarin zijn hun kunsten konden vertonen, waarin zij aangemoedigd werden bij hun prestaties.

Opnieuw dringt zich een vraag aan ons op:

Waarom heeft het van de 4e eeuw tot de 18e eeuw moeten duren, eer er in Engeland iets opgericht werd dat tot de voorloper zou worden van de vaste circusgebouwen?

Circuskenners hebben zich vastgebeten in deze vraag, maar zijn er tot op heden nog niet uitgekomen.

Wij komen nu aan bij de stichter van het eerste vaste circusgebouw in de vorm zoals wij die nu kennen:

De Engelsman Philip Astley.

Hij werd geboren te Newcastle-under-Lyme op 8 januari 1742. Oorspronkelijk opgeleid tot schrijnwerker in het bedrijf van zijn vader, had hij al op jonge leeftijd een voorliefde voor paarden. Het groeide zelfs zover uit, dat hij al zijn vrije tijd aan paarden besteedde. Toen hij 17 jaar was verliet hij het ouderlijk huis. Hij voorzag in zijn onderhoud door als hulpje bij een boer te gaan werken. Met de boer ging hij op zekere dag mee naar Coventry, waar de jaarlijkse paardenmarkt werd gehouden. Ze hadden een aantal paarden bij zich om deze op de markt te verkopen.

We schrijven dan 1759; het 4e jaar van de Zevenjarige oorlog. De Engelse troepen lagen samen met het leger van Frederik de Grote van Pruisen langs de Elbe en stonden daar tegenover de Franse troepen. Het Engelse leger had dringend behoefte aan jonge mannen, die dienst wilden nemen bij het nieuw te vormen 15e regiment Dragonders.

Philip Astley's voorliefde voor alles wat met paarden te maken had was zo groot, dat hij zonder ook maar een ogenblik na te denken, zich aanmeldde voor het leger. Zonder eigenlijk te beseffen wat het militair-zijn inhield. Het verhaal wil, dat hij dadelijk ingezet werd in het africhten van de nieuwe paarden. Bovendien was men in Engeland juist begonnen met een nieuwe methode van africhten en berijden van cavalerie-paarden. Astley bleek dit gegeven op korte termijn zo volledig te beheersen, dat hij reeds na een korte tijd bevorderd werd tot korporaal. In 1761 ging hij met zijn regiment sloop naar Duitsland. Hij onderscheidde zich daar in de oorlog zodanig, om. door de redding van de Hertog van Brunswick welke door vijandelijke cavaleristen danig in het nauw was gebracht, dat hem een nieuwe bevordering wachtte tot Sergeant-Majoor.

Toen zijn regiment weer in Engeland was, hield hij het leger voor gezien.

Hij had een nieuw ideaal; het openen van een rijsschool voor de adel. Om het benodigde geld hiervoor bij elkaar te krijgen had hij ook een oplossing gevonden. Ergens in Londen (zo had hij bedacht) zou hij voor belangstellenden, tegen betaling, uitvoeringen geven van kunsten op het paard. Hij had al meteen geluk met zijn plan, want toen hij ontslag nam uit het leger kreeg hij als bewijs voor bijzonder en heldhaftig gedrag van Sir William een wit cavalerie-paard ten geschenke. Hij noemde dit paard "Gibraltar".

Op zoek naar een geschikt stuk terrein in Londen ontmoette hij daar de paardrijdster Mrs. Smith. Later trouwde hij met haar en zij zou als kunstrijdster een belangrijk aandeel leveren in de show's van haar man.

In het Londen van 1769 begon Astley met het vertonen van zijn kunsten op het paard. Hij had een stuk weiland gehuurd nabij de Westminster Bridge. Hij vertoonde zijn show in de open lucht en liet de bezoekers niet na afloop betalen maar vroeg vooraf zijn gage, iets dat toen in

Londen zeer ongebruikelijk was. De show bestond uit 20 verschillende bewegingen op het paard. Deze sloeg kennelijk zo goed aan, dat hij na een korte periode in staat was een drietal nieuwe paarden aan te schaffen.

Ook het nadeel van afhankelijk te zijn van het weer door het optreden in de open lucht loste hij op, door in 1770 een nieuw onderkomen te betrekken. Deze ruimte werd aan de voorzijde voorzien van een facade, hetwelk kleurig beschilderd was. Daarnaast had hij ook een deel van de plaatsen overdekt, waardoor deze bezoekers in ieder geval beschermd waren tegen de regen. Het geven van zijn show's sloeg zo aan in Londen, dat er regelmatig geld beschikbaar was om de accommodatie van het gebouw verder te verbeteren waardoor alle toeschouwers op overdekte plaatsen konden zitten.

Astley begreep wel dat hij, om steeds volk te blijven trekken, meer variatie moest brengen in zijn programma. Hij begon echter met iets anders namelijk enerzijds door de gehele piste te overkappen en anderzijds de zitgelegenheid uit te voeren in een voor die tijd luxe uitvoering. Pas daarna begon hij zijn programma uit te breiden.

Bij de feestelijke heropening van zijn gebouw in 1779 had hij naast zijn eigen paardennummers nog extra geëngageerd: pyramidebouwers, koorddansers, chinese schimmen, clowns, enz. Hij recruteerde deze uit de rondtrekkende artiesten op jaarmarkten en kermissen. Maar Astley toonde zich niet tevreden; hij wou meer.

Terwijl zijn bedrijf in Londen bleef draaien, stelde hij enerzijds een groep samen voor het geven van voorstellingen elders in Engeland en Schotland en daarnaast trok hij met een groep artiesten en dieren naar Parijs om ook daar zijn geluk te proberen.

Deze optredens in Parijs waren zo'n succes dat hij besloot om ook daar een vast gebouw te stichten.

In 1792 nam hij weer vrijwillig dienst bij zijn oude regiment tijdens de Engels-Franse oorlog. Nadat hij afgezwaaid was, richtte hij zich weer vol enthousiasme op zijn circus zowel in Parijs als in Londen. In beiden vierde hij grote triomfen.

Om niet meer afhankelijk te zijn van het jaargetijde of de plaats waar het mogelijk was om met een circus op te treden, stichtte hij niet minder dan 19 vaste gebouwen voor dit gebeuren. Doordat deze van hout opgetrokken waren brandde er nog al eens een af. Zijn eerste circusgebouw in Londen overkwam dat zelfs driemaal.

Meer dan 120 jaar zou zijn levenswerk blijven bestaan "het circus". Astley zelf sprak nooit van het circus maar altijd over het "Amphitheatre of Arts".

Hij wordt wel eens de Vader van het circus genoemd. Wie als moeder wordt genoemd is niet beschreven, maar ze moet er wel geweest zijn getuige de vele nakomelingen in de wereld van het circus.

Sommige onderzoekers willen het circus nog wel eens indelen in verschillende bloeiperioden:

1770-1840Engels Tijdperk

1840-1880Frans Tijdperk

1880-1940Duits Tijdperk

Roofdierennummers zouden in de 19e eeuw in steeds grotere getale een plaats innemen in de circus-programma's. In dat tijdvak doen dan ook de dikwijls zeer grote menagerieën hun intrede, welke als kijkobject en aantrekkingskracht op het publiek met het circus meereizen, zonder daadwerkelijk aan het eigenlijke programma in de piste mee te werken.

Er zijn ook nog andere kenmerken in het circus welke we aan Astley te danken hebben. Oorspronkelijk gebruikte hij in zijn piste turfstrooisel. De vele ongevallen waren er de oorzaak van dat hij iets anders uitprobeerde. En met succes, zelfs zo dat het heden ten dage nog gebruikt wordt nl. het zaagsel.

Niet alleen de ronde piste komt op zijn naam te staan, maar de doorsnede van 13 meter van zijn eerste piste in het Londense gebouw wordt tot op de dag van vandaag nog door veel circusdirecties aangehouden.

Wat Astley niet meer heeft meegemaakt is de opkomst geweest van het reizende tentcircus. Circusdirecteur Philip Astley stierf op 20 oktober 1814 in Parijs. Zijn zoon stierf op 19 oktober 1821 tevens in Parijs.

De tradities van het circus in Engeland werden voortgezet door de namen van "Lord Sanger", "Bertram Mills".

In Frankrijk was het Antoine Franconi, die van grote betekenis zou worden voor de geschiedenis van het Franse circus.

Foto: Wereldcircus Strassburger, 31 juli - 2 augustus 1936 in het Plantsoen

EEN BESCHOUWING OVER 150 JAAR CIRCUS IN 's-HERTOGENBOSCH

1e deel van het programma

In de bescheiden van het stadsarchief van 's-Hertogenbosch hebben we een onderzoek gedaan naar gegevens welke ook maar enigszins verband houden met de geschiedenis van circus in onze stad. Ons eerste deel (we zouden het kunnen noemen het programma voor de pauze) hebben we bijeengebracht met gegevens uit het oud-archief van de stad 's-Hertogenbosch, dat zo ongeveer de periode 1800-1920 omvat.

Op zoek in dit archief moesten we ons behelpen met de agenda's van ingekomen stukken en besluiten van Burgemeester en Wethouders. Dit vond zijn reden in het feit, dat de dagbladen uit die periode (nog) niet ingezien kunnen worden.

Hoewel we toch zéér interessante gegevens konden noteren, heeft dit systeem het nadeel dat we weinig aan de weet zijn gekomen over de vertoonde programma's. Bovendien stelden we ons de vraag bij een aantal van deze circussen, of zij, hoewel de toestemming door het College voor een optreden in onze stad aan hen was verleend, zij ook inderdaad in deze periode in de stad geweest zijn. Maar wellicht is het mogelijk om later, als de kranten op microfiches raadpleegbaar zijn, wat meer duidelijkheid hierover te verkrijgen.

We zijn begonnen gegevens te verzamelen vanaf het jaar 1820. In eerste aanleg levert echter weinig op deze jaren. In de betreffende boeken staat onder het hoofdstuk "*Kermis, Jaarmarkt, Paardenspel*" vrijwel niets vermeld. Toch moeten ze er geweest zijn, de jaarmarkten waarop boeren, burgers en buitenlui elkaar ontmoetten, hun waren aanprezen of op zoek waren naar de aanbiedingen van de marktkooplieden.

Wellicht was er op bescheiden schaal ook een zeker vertier op deze markten. We zijn een enkele keer zowel aanvragen als problemen tegen gekomen in de agenda's, rond Italiaanse muzikanten op de Bossche jaarmarkten. Uit verschenen publicaties weten we, dat één van de bekendste Nederlandse "artiesten" op jaarmarkten in de Franse tijd, was:

Lion Kinsbergen (1750-1813).

Een van zijn begaafte medewerkers was Frans Erasmus uit Gent, die later onder de naam "Francois Blondin" de grote man zou worden van de paardenspelen in Nederland. Maar ook Jean Baptiste Loisset en de Familie Blanus (Herman en Mozes) domineerden in Nederland. In 1855 gaf een zekere Francois Loisset in een groot gebouw op de Groote Markt te 's-Hertogenbosch gedurende de kermis een aantal voorstellingen met zijn "Cirque".

Verder onderzoek is gepleegd in de archieven berustende in het Rijksarchief in Noord-Brabant, naar enkele specifieke gegevens over de jaarmarkten in onze stad. De verzamelde gegevens waren minimaal; gelukkig konden we deze aanvullen met behulp van reeds gepubliceerd onderzoek wat verricht is naar jaarmarkten in andere Brabantse steden, zoals Breda, Bergen op Zoom en Princenhage.

Aan de handel op deze jaarmarkten werd om. ook deel genomen door de gegoede neringdoenden van 's-Hertogenbosch. Het was zo'n intensieve bezigheid deze handel dat velen van hen meer van 1/3 deel van het jaar uitstedig waren. Er waren nogal wat van deze jaarmarkten; vrijwel alle plaatsen worden in een der geraadpleegde boeken genoemd, sommige hadden zelfs meerdere jaarmarkten per jaar.

Het vaststellen van een jaarmarkt in een stad schijnt vroeger voorbehouden te zijn geweest aan een vorst. Algemeen wordt aangenomen, dat na de dood van de laatste Stadhouder (Willem III) de steden dit recht in eigen hand hebben genomen.

Zeer veel jaarmarkten hielden verband met, en werden ook zo genoemd naar, kerkelijke feesten. Een voorbeeld is het Patroon of Inwijdingsfeest van de plaatselijke kerk of kerken. Het aantal dagen, dat zo'n jaarmarkt duurde kwam (soms grotendeels) overeen met de periode welke de kerk voor een dergelijk feestgebeuren uittrok. (Het feit dat vele jaarmarkten 8 dagen duurden vond zijn grond hierin dat rond het Hoofdfeest er 8 dagen uitgetrokken waren van godsdienstige gebeden in en door de kerk. Een aantal malen wordt er dan ook melding gemaakt dat de betreffende 8 daagse jaarmarkt elke morgen begint met een dienst in de kerk). 's-Hertogenbosch had zo rond 1870 zeven jaarmarkten (en een weekmarkt) welke, misschien vreemd genoeg omdat Den Bosch al jaren in Staatse handen was, nog steeds benamingen droegen van Katholieke Heiligen.

Buiten de tijd van jaarmarkten was het voor de neringdoende van zo'n stad verboden om hun goederen buiten hun huis op de stoep te plaatsen of met deze goederen op straat te venten. Handelaren van buiten de stad, welke fungeerden als een soort groothandel voor de betreffende stedelijke handel, hadden om dit probleem te omzeilen, hier een kamer of pakhuis gehuurd om daar hun kopers te ontvangen.

Er was, en dat wordt bij het onderzoek in de diverse steden nadrukkelijk vermeld, wel degelijk controle op eventueel bedorven waren. In 1804 stond hierop een boete van vijftig gulden. Een andere bepaling was dat iedereen die te maken had met "maat, el of gewicht" verplicht was lid te zijn van het Gilde van de Kramers.

Wanneer (we nemen dan een jaarmarkt van rond 1740) deze een aanvang nam, begon men met het plaatsen op de jaarmarkt van het zgn. marktkruis. Met deze handeling werd de marktvrede afgekondigd. Dit hield in, dat geen enkele der aanwezige kooplieden voor, tijdens en na de markten voor schuldvorderingen kon worden aangesproken of gegijzeld. Overigens had dit recht soms maar een beperkte reikwijdte, nl. niet verder als het grondgebied van de Heer of Vorst zich uitstrekte.

In de meeste plaatsen was het de marktmeester(s) welke de plaatsen voor de kooplieden aanwees. Een functie overigens die men lange tijd alleen kon krijgen door deze te kopen.

Werden de plaatsen bij loting aangewezen, dan gebeurde dit dikwijls lang voor de aanvangsdatum van de jaarmarkt. Kooplieden, onderweg van de ene markt naar de andere kwamen dan dikwijls te laat om nog in aanmerking te komen voor een plaats.

In de meeste plaatsen hadden de marktmeesters onder de kooplieden te verdelen: Kramen en stalletjes.

Voor de eerste (de kramen) kwamen in aanmerking de handelaren in:

spiegels - linten - zijde - sajete - koek - neteldoek - katoen - linnen - borstels - glazen - wafels - hoeden - gelei, ect.

Voor de stalletjes kwamen in aanmerking handelaren in:
stoelen - porselein - noten - droge schollen - Franse Kramerijen, enz.

De marktmeester in 1740 had uitdrukkelijk toestemming nodig van de Magistraat voor toegang op de jaarmarkt van:

operateurs - kwakzalvers - **koorddansers** - marionettespelers - comediespelers - **en dergelijke groepen**, enz.

De ruimte op de jaarmarkt werd soms alsnog nader ingedeeld naar de verschillende koopwaren, bv. graanmarkt, groentenmarkt, havenmarkt, linnenmarkt, enz.

Hoewel de Bosschenaren op vrijwel alle onderdelen van de markthandel aanwezig waren was hun specialiteit toch vooral gelegen in "bontwerken, zeemschoenen, spelmaken, hoeden, nestelmakers, etc". Van dit laatste artikel (gemaakt van kalfsvellen) werden de grootste afvalstukken gebruikt voor de vervaardiging van ballen welke dan opgevuld werden met paardehaar. Dit artikel werd in zeer grote hoeveelheden op de jaarmarkten van Breda en Bergen op Zoom door de Bossche handelaren verkocht. (1479)

Wij veronderstellen dat de toelating van de kooplieden, muzikanten, enz. op de Bossche jaarmarkten en kermis en de plaats welke zij toegewezen kregen een zaak was van de door het College aangestelde ambtenaren. Een enkele keer komt er een anonieme brief bij het College binnen of deze wel weten dat die en die toevallig steeds de beste plaats hebben, of anders waarom die andere wél toegelaten werden en zij, die er veel eerder waren, niet.

Pas in 1830 (met de Belgische opstand) wordt melding gemaakt in de betreffende hoofdstukken, dat in verband met de staat van beleg er géén kermis en/of jaarmarkten mogen plaatsvinden. Na 1834 ontstaat er elk jaar een briefwisseling tussen het College en de Commandant der vesting 's-Hertogenbosch over ontheffing van dit besluit. We hebben de indruk, dat deze ook een aantal malen gegeven werd.

Na 1839 vinden we in de betreffende boeken telkens de mededeling dat aan de Raad zal worden voorgesteld om de komende jaarmarkt op de bekende datum te laten plaats vinden. De correspondentie omtrent aanvragen en beslissingen omtrent de toelatingen worden dan ook wat ruimer en met meer regelmaat genoteerd; met name de aanvragen van de exploitanten voor een speelvergunning in onze stad.

E. van Beem

1844vraagt toestemming om op 18-19-20 februari met zijn Théâtre des Naudevilles enige voorstellingen te mogen geven.

J. Kazen en M. Goudsmid

1846Directeuren van een tent voor Engelse Pantomime Spelen vragen het College tot 20 december hier te mogen spelen.

E.M. van Beem en L.B. van Sluys

1848 Directeuren van Théâtre de Variété vragen toestemming om hun tent te plaatsen op de paradeplaats tot Vastenavond.

Dat het drukker wordt op de jaarmarkten en kermissen met handelaren, artiesten en muzikmakers zouden we af kunnen leiden uit het feit dat de Burgemeester regelmatig een schrijven laat uitgaan aan de marktmeesters met de opdracht om er vooral op toe te zien, dat alleen diegene op de markten worden toegelaten, die in het bezit zijn van een toestemming daarvoor. Hoe zo'n toestemming verleend wordt, aan wie deze verstrekt wordt, blijkt niet uit de correspondentie van B en W.

Wel klagen de marktmeesters meer dan eenmaal, dat ze vrijwel geen tijd krijgen in zo'n periode van toezicht om te eten of te slapen; zo druk zijn ze in de weer om onwilligen te beletten op de markten een plaats in te nemen. Het schijnen vooral Italianen te zijn, die nog al eens de brutaliteit hebben om met hun waren of muziekinstrumenten een plaats op de markt in te nemen.

Zo zijn we ook nog een brief tegengekomen van een aantal Bossche kruideniers, waarin zij bij de Burgemeester klagen, dat op de afgelopen jaarmarkt Italianen kaas stonden te verkopen, zonder dat zij daarvoor toestemming hadden. Eerlijkheidshalve moeten we ook schrijven dat we brieven tegengekomen zijn betreffende Italiaanse orgeldraaiers met het verzoek tot toestemming om de jaarmarkt met hun instrumenten te betreden. 's-Hertogenbosch had divers markten in één jaar.

18515 vrije markten te weten:

Woensdag voor Palmzondag

Laatste dag van april

St. Jansdag - 24 juni

St. Michielsdag - 29 september

Laatste maandag van oktober

b.v.1850-1855 Kermis: de zondag voor de 24e juni 8 dagen

St. Nicolaasmarkt: 3 december 6 dagen

Varkens-, linnen- en kaasmarkt: 24 juni 1 dag

Geleidelijk werd de regelmaat van varkens en beestenmarkten opgevoerd; vanaf 1892 was er een wekelijkse veemarkt; vanaf 1936 vond deze in de overdekte Brabanthallen plaats.

Vanaf 1855 worden regelmatig pogingen ondernomen om de verpachtingen betreffende kermissen en jaarmarkten anders te regelen. Tussen 1855 en 1880 blijven de bladzijden in het boek handelend over jaarmarkten en kermissen vrijwel onbeschreven. Toch zijn ze hoogstwaarschijnlijk wel gehouden, want ook nu weer staat er "de betreffende data's zullen ter goedkeuring aan de Raad worden voorgelegd".

Blanus

1868In het archief van de Luitenant-Generaal van de 2e Militaire afdeling komen we een brief tegen van het gemeentebestuur van 's-Hertogenbosch, waarin zij uitvoerig uit de doeken doet dat, als gevolg van de zware storm, een aantal tenten welke opgebouwd stonden op de markt ter gelegenheid van de kermis, zo zwaar beschadigd en verbrijzeld zijn dat daarin geen vertoningen meer mogelijk zijn.

Onder deze ook de tent van **Blanus**, directeur van een paardenspel. De ondernemer heeft de hulp van de Burgemeester ingeroepen, om zijn verzoek te ondersteunen, om in de Militaire Manege eenige voorstellingen te mogen geven. De Burgemeester verzoekt beleefd deze vergunning aan de ondernemer te verlenen waardoor hij enigszins schadeloos gesteld wordt. Het antwoordt is teleurstellend voor Blanus. De Luitenant-Generaal heeft informatie ingewonnen omtrent de manege bij de Majoor-Commandant der Cavalerie en hieruit blijkt dat dagelijks tussen 09.00 en 15.00 uur geoefend wordt, waarna de manege weer in orde moet worden gemaakt voor de volgende dag. Tot zijn leedwezen kan hij dan ook de gevraagde vergunning voor dhr. Blanus niet geven.

In de hierboven genoemde periode komen we ook enige malen een vergunning tegen welke toestemming geeft tot het plaatsen van een tent ten behoeve van Café-Chantant (markt?).

Rond deze tijd wordt er ook studie gemaakt omtrent een mogelijke nieuwe opzet van jaarmarkten in het algemeen. Met name een betere samenhang met de overige jaarmarkten in de regio. Ook in het Rijksarchief in Noord-Brabant is in het archief van V.d. Mortel een handeling over deze materie te vinden. Zouden de jaarmarkten rond deze periode over hun hoogtepunt heen zijn geweest?

Een eerste "echte" brief over het circus komen we tegen in 1879 in de correspondentie tussen de Gemeentebesturen van Brussel en 's-Hertogenbosch.

M. Carré

1879Het zijn de Burgemeester en de Wethouders van de Stad Brussel welke zich in een schrijven van 26 mei 1879 tot het gemeentebestuur van 's-Hertogenbosch wenden, met de vraag of dhr. M. Carré, directeur van een circus nog in de stad woonachtig is. Mocht dat niet (meer) het geval zijn, dan zouden zij het plezierig vinden indien het nieuwe adres aan hen bekend zou worden gemaakt. Het gemeentebestuur van 's-Hertogenbosch beantwoordt bovenstaande brief met de mededeling dat M. Carré de stad heeft verlaten. Volgens ingewonnen informatie zou zijn nieuwe adres in Zwolle zijn.

Na 1880 komen onder de nieuwe rubriek "Paardenspel" regelmatig in- en uitgaande brieven ter sprake.

Oscar Carré

1882Vraagt vergunning om zijn tent vanaf 17 mei te mogen plaatsen op de markt. Het College geeft hem volgaarne toestemming, evenwel de tent moet geplaatst worden op de Plein.

H. Blanus

1882Vraagt ook een standplaats voor zijn paardenspel, maar vangt bot bij het College. Hij is daarover behoorlijk gepikeerd en richt zich nu in een rechtstreeks schrijven tot de Burgemeester van de stad. Hij vindt het onbegrijpelijk, dat zijn onderneming nu al voor de derde maal geweigerd is op de kermis. Hij verzoekt de Burgemeester alsnog toestemming om zijn circus op te bouwen op het Esplanadeplein voor het geven van 8 a 10 voorstellingen in de helft van december 1882.

"Ik ben er van overtuigd", zo schrijft Blanus,"dat u aan ons gezelschap dat bestaat uit beroemde artiesten, 22 in getal, en bovendien 14 paarden, dat het u zal behagen, aan ons beleefd verzoek te voldoen".

De Commissaris van politie wordt om advies gevraagd door het gemeentebestuur en zijn antwoord getuigt niet van veel liefde voor het circus. "Ik ken deze onderneming", zo begint hij zijn brief, "en zie de genoemde adressanten met hun circus liever niet hier, omdat hun hele inrichting getuigt van gebrekkige armoedigheid en van weinig betekenis is. Ik ben bang dat als deze karavaan met de hoge waterstand in dit jaargetijde eenmaal hier is met hun beroemde 22 artiesten deze ten laste van de stad zullen komen. Ik weet, dat directeur Blanus pogingen onderneemt om zijn tent op te stellen in de tuin van Groenen van Tuyl, wat particulier terrein is, om daar voorstellingen te geven. Hiertegen zijn moeilijk bezwaren te maken. Ik zie geen nut om aan geadresseerde (buiten kermistijd of jaarmarkten) een vergunning te geven voor voorstellingen. Ik mag u de raad geven hun verzoek af te wijzen".

Opvallend in deze en andere gevallen blijkt de persoon van de Commissaris van Politie te zijn. Hij is het wiens taak het is Burgemeester en Wethouders te adviseren over het wel of niet verlenen van speelvergunningen. Een afwijzing gaat nog al een vergezeld van de mededeling " wegens de toestand des boedels".

Oscar Carré

1887Vraagt een vergunning voor drie weken om op de markt voorstellingen te geven in de rijkunst.

G. Vernando

1888Probeert een vergunning te krijgen voor de periode van 6 tot 16 oktober. Dit wordt echter afgewezen.

Oscar Carré

1890In dat jaar schrijft het College van B en W aan de Commissaris van Politie, dat aan dit circus vergunning is verleend zijn tenten in 1891 op te stellen op de markt om daar voorstellingen te geven.

Oscar Carré

1891Het "Koninklijk Nederlands Circus Oscar Carré" vraagt betreffende vergunning aan voor het geven van voorstellingen van 5 tot 31 mei op de "Groote Markt"

De gevraagde periode van ruim 20 dagen lijkt erg lang. We moeten echter niet vergeten, dat er nog geen tentcircussen waren. Men bediende zich van een houten bouwsel, welke in elke speelplaats weer opgesteld moest worden, hetgeen de nodige tijd in beslag nam. Om toch zoveel mogelijk bezoekers te trekken, presenteerde men zo mogelijk in elke plaats verschillende programma's, gebracht door dezelfde artiesten.

Overigens om op de aanvraag van Carré uit 1891 terug te komen, de vergunning om op de markt te staan valt slecht uit bij de marktkooplieden. Ze protesteren hevig en eisen voor die periode een andere plaats op Schapenmarkt - Pensmarkt - Vugtherstraat om hun waren aan de man te brengen. Het College schrikt kennelijk van de protest en neemt contact op met de Commissaris van Politie en de directeur van de Waterleiding over deze kwestie. Uiteindelijk wordt de vergunning aan Carré toch verleend op de navolgende voorwaarden:

- a. Inspectie op de openbare veiligheid en het brandgevaar door de Commissaris van Politie, alsmede de directeur van het Gemeentelijk Waterbedrijf en de Opper-Brandmeester.
- b. De brandputten moeten vrij blijven.
- c. De plaats van de stallen moet in onderling overleg bepaald worden.

Fernandos Henrotte

1892Zijn aanvraag om met "Cirque Belge" in april voorstellingen te mogen geven wordt door het College afgewezen.

Schuitenvoerder

1892Ook zijn aanvraag wordt afgewezen.

Er zijn in de loop der tijden om allerlei redenen tegenstanders van het circus geweest. In 1894 was het al niet anders. De gemeenteraad van 's-Hertogenbosch ontvangt een brief van mw. H. Heijnen-van Lent, waarin zij op voorhand de Raad adviseert op de Grote Markt geen circussen meer toe te laten. Zij zou informatie hebben ontvangen, dat circus Carré eerdaags onze stad zou bezoeken en plaats zou nemen op de markt. Zij verzoekt de Raad, alsmede de Burgemeester en de Wethouders, op te letten dat bij de aanvraag niet de markt genoemd wordt.

De aanvraag komt er wel van Carré, maar dat is pas in 1898. Hij vraagt inderdaad om op de markt te mogen spelen, maar dat wordt afgewezen. Er is (aldus het College) voldoende grond aanwezig bij het oude station.

L. Vincken

1894Dit circus speelt gedurende de kermis in onze stad. Het betaalt voor zijn standplaats een bedrag van fl. 1005,--

Sosman

1896Het circus van de Wed. Sosman uit Luik wil hier gedurende 15 dagen spelen en wel vanaf 7 juni. Als standplaats wordt aangewezen een terrein rechts van de Stationsweg.

Blumenfeld

1897Dit circus speelt tijdens de kermis (december) in onze stad.

P. Althoff

1898Hij verzoekt aan B en W om toestemming gedurende 3 weken voorstellingen te mogen geven met het Circus "Corty-Althoff".

Oscar Carré

1899De bedoeling was om op de markt in de maanden mei en juni zijn circus op te bouwen om daar voorstellingen te geven. Nu dat niet mogelijk is, schrijft hij in een brief aan het gemeentebestuur dat zijn "Cirque" dit jaar de stad niet zal bezoeken.

Sosman

1900Wat Oscar Carré niet wou, wil het circus van Wed. Sosman wél, nl. 15 dagen voorstellingen geven op het Meierijplein bij het oude station.

B. Camillins

1901Staat met zijn menagerie op de kermis.

Max. Carré

1901Aan hem wordt een speelvergunning verleend voor zijn circus van 7 tot 23 mei. Nu hij de speelvergunning op zak heeft, meent Max. Carré de eis te kunnen stellen,

dat hij alsnog de Grootte Markt aangewezen krijgt. B en W houden echter voet bij stuk: géén circus op de markt.

Waarom is niet helemaal duidelijk, maar het meest waarschijnlijke is, dat Oscar Carré weer het Hoofd van de Carré's is en daarom bovenstaande vergunning, welke de stad op naam van Max. Carré heeft verleend, voor zichzelf opeist. Het gemeentebestuur doet echter niet moeilijk en bericht, dat de vergunning aan hem overgaat onder dezelfde conditie: géén circus op de Grootte Markt.

Oscar moet echter wel het garantiebedrag van fl. 100,-- binnen 14 dagen aan de gemeentekas betalen, anders verbeurt hij zijn recht.

Dan verschijnt de Commissaris van Politie weer eens ten tonele, of liever in de piste. Hij richt zich in een schrijven aan het College waarin hij aandacht vraagt voor de slechte en bouwvallige toestand waarin "Circus Carré" zich bevindt. Het College is niet gelukkig met dit schrijven en geeft de gemeentelijk ingenieur-architect opdracht een nader onderzoek in te stellen en het rapport aan hun ter hand te stellen. Deze concludeert in zijn rapport "dat de samenstellende delen verre van nieuw en oogelijk zijn. Zoals meestal bij die getimmerten geschiedt het opstellen en bijwerken op ruwe wijze. Daarom maakt het op de oppervlakkige toeschouwer een slechte indruk. Eigenlijk moesten er gemeente-verordeningen bestaan, die een tent als deze om haar slechte staat niet toelaten. Gaat men in details na en beschouwt men aldus de onderling met allerlei tijdelijke en primitieve hulpmiddelen tot een samenstel verenigde constructiën, dan kan vooralsnog niet worden geconstateerd dat er bepaald gevaar bestaat voor het publiek. Zowel tegen onvoldoende hechtheid als tegen brandgevaar zullen van mijnentwegen de nodige maatregelen worden genomen en voorgesteld. Bij de opbouw van het betreffende circus zal door of namens mij toezicht worden gehouden".

P. Althoff

1901 Wil graag in de stad voorstellingen geven maar vindt het een bezwaar dat de gemeentelijke belastingen zo hoog zijn. Hij heeft een ander voorstel: Circus Althoff wil een vast bedrag betalen aan belasting, maar is ook genegen dit bedrag te stellen op 5 % van de bruto-opbrengst van de voorstellingen. Het College is vrij kort in zijn antwoord:

"Wij wijken van het gebruikelijke percentage nl. 8 % van de bruto-opbrengst niet af. Mocht u niettegenstaande het bovenstaande toch in onze stad willen spelen, dan verzoeken wij u om de waarborgsom van fl. 100,-- voor 16 februari 1901 aan de gemeentekas over te maken".

De directie van Circus Althoff zorgt daarvoor en geeft met de kermis zijn voorstellingen in onze stad.

Barnum & Bayley

1901 De directeur en administrateur van de Amerikaanse Barnum & Bayley tentoonstelling vraagt toestemming tot het opbouwen van zijn tenten voor één dag op een terrein in de nabijheid van spoor en tram in de periode tussen 15 september en 15 oktober 1901.

De oppervlakte moet 50.000 m² zijn. De frontbreedte van het terrein moet minimaal 100 meter zijn. Het opzetten van de tenten op de dag der aankomst duurt 4 uren en zullen op dezelfde dag in 1,5 uur worden afgebroken.

E. Renz

1901De zaakwaarnemer van Circus Renz, dhr. A. Hartog uit 's-Gravenhage, wil hier met Circus Renz voorstellingen geven in de periode 8 tot 15 september. Het College is bereid op deze wens in te gaan, mits er overeenstemming wordt bereikt over het aangewezen terrein en de betaling van de waarborgsom. Op de eis geen ander circus in de stad toe te laten voor en tijdens het optreden van Circus Renz wil men wel gevolg geven. Een uitzondering is er gemaakt voor Barnum & Bayley, aan wie inmiddels toestemming is verleend om voor één dag in de stad te spelen.

Circus Renz deponereert fl. 100,- als waarborgsom.

L. Blumenfeld

1901Dit circus staat opgesteld op de veemarkt.

L. Kreibe

1902Dit is een geen circus, maar een menagerie. Voor hen wordt een plaats gereserveerd op de markt tijdens de kermis.

Oscar Carré

1903In dat jaar speelt hij in onze stad van 14 mei tot 11 juni. Bij de aanvraag stelt hij uitdrukkelijk de eis, dat er voor en tijdens zijn gastspel geen ander circus een vergunning zal krijgen. Hij betaalt een waarborgsom van fl. 150,-.

Uit de lange periode van het verblijf van Carré in 's-Hertogenbosch is de conclusie te verbinden dat dit circus nog steeds rondtrekt met een houten opstelling.

C. Melich

1903-1904?Van dit circus wordt alleen vermeld dat het een aanvraag ingediend heeft omtrent het plaatsen van een tent.

P. Althoff

1904Heeft wel een aanvraag lopen voor 8 a 10 voorstellingen in de maand mei, maar nergens komen we de toezegging van B en W hieromtrent tegen.

Maximiliaan

1904 De aanvraag van dit circus wordt in nader beraad gehouden door het College van B en W.

J. Durandsen

1905 De persoon is de eigenaar van het Circus "Holland" te Antwerpen. Hij dient een verzoek in tot het houden van voorstellingen. Ook deze aanvraag wordt in nader beraad gehouden.

P. Wilke

1905 Dit circus krijgt toestemming voor de opbouw van zijn tenten gedurende de periode van 3 tot 9 oktober.

Wed. Libot

1906 Zij doet een aanvraag voor de opbouw van haar circus op het Meierijplein tijdens de kermis. De vergunning wordt verleend.

Hartwig Blumenfeld

1906 Zij geven hier voorstellingen van 7 tot 12 juli.

The Buffalo Bill Wild West Circus

1906 Verzoekt om gedurende 1 dag in de maand oktober hier voorstellingen te mogen geven op een geschikt terrein. In een schrijven kort na het bovengemelde, trekken ze deze aanvraag weer in in verband met wijziging van hun reisplan.

Oscar Carré

Corty-Althoff

1906 Beiden verzoeken om voorstellingen te mogen geven, maar ook beide circussen tellen de voorwaarde: voor en tijdens hun optreden geen ander circus een vergunning te verlenen. Het gemeentebestuur gaat met Carré in zee en wijst Althoff af. Kort na deze beslissing komt Carré met het bericht dat hij zijn bezoek aan onze stad heeft uitgesteld tot de eerste helft van juni 1907. Toen het zover was, stelde hij dat diezelfde periode in 1908 hem beter uit zou komen.

W.H. Libot

1908 Geeft hier 5 voorstellingen en wel van 13 tot 17 augustus.

M. Munster

R. Roberti

L. Leriche

J. de Jonghe

1908 Zij allen willen met hun circus op de kermis staan. B en W delen mee dat pas kort voor de opbouw van de kermis beslist zal worden, om:

a. Alle circussen tot de kermis toe te laten.

b. Mocht er niet voldoende ruimte zijn op de kermis, dan zal er een loting plaatsvinden.

Wie de gelukkige was of waren staat nergens beschreven.

Roberti Althoff

1909 Dit circus krijgt toestemming om in mei voorstellingen te geven op een nader aan te wijzen terrein.

Charles

1909 Wil eveneens in de maand mei 3 a 4 dagen voorstellingen geven. Het College gaat hiermee accoord. Verdere correspondentie over deze aanvraag ontbreekt echter.

A. de Jonghe

1909 Geeft gedurende de kermis van 15 tot 26 september op het Meierijplein voorstellingen.

Caroly

1909 De heer A. Singels uit 's-Gravenhage verzoekt toestemming om hier op te treden van 24 juli tot 1 augustus; hetgeen accoord is.

Angelo

1910 Het circus doet een aanvraag voor een standplaats in onze gemeente. Deze aanvraag wordt aangehouden voor nadere informatie omtrent dit circus.

Cyrill

1910 Van hetzelfde laken een pak; ook hier wil het College nadere informatie over het circus.

M. van Been

1910 Hoewel dit geen circus is, staan zij op de kermis met hun wilde dieren show "De Leeuwenkuil".

Putz

1910 Komt met zijn circus in 's-Hertogenbosch van 6 tot 10 juni.

A. de Jonghe

1910 Wil graag naar Den Bosch komen op een tijdstip en een jaar, dat in overleg met het gemeentebestuur kan worden vastgesteld. Het College gaat accoord met dit voorstel.

P. Wilke

1910 Hij mag wel met zijn circus komen, doch uitsluitend tijdens en op de kermis. Hij gaat hiermee niet accoord.

Wed. A. Libot

1910 Wil in oktober een serie voorstellingen geven in onze stad. Het College gaat hiermee accoord.

Schumann

1911 Dit circus wil in de maand mei van 1912 een aantal voorstellingen hier geven.

Charles

1911 Oorspronkelijk vastgelegd voor een vergunning in de maand september 1911. Begin 1911 schrijft Charles aan het gemeentebestuur, dat zij niet accoord kunnen gaan met de voorwaarden welke de stad stelt. De komst van het circus gaat echter wel door.

Corty-Althoff

1912 Volgens de vergunning welke in 1911 is afgegeven aan dit circus, zou het in de stad spelen in de periode juli tot augustus.

Max. Schuman

1912 Geeft een serie voorstellingen in mei.

E. Wulff

1912 Heeft in 1911 een voorlopige toezegging ontvangen voor het geven van voorstellingen in de maand augustus 1912.

Er wordt geen melding gemaakt van een definitieve vergunning.

P. Semay

1912 Geeft in de maand juli hier enige voorstellingen.

A. de Jonghe

1912 Hij wil op de kermis staan met zijn circus, maar dit wordt door het College afgewezen.

César Sidoli

1913 Dit circus is in het bezit van een vergunning om hier te spelen in de periode van 23 september tot plm. eind oktober.

Moulier

1913 Dit circus vroeg om een speelvergunning voor 1913, maar deed de aanvraag reeds in 1912. Aan het verzoek van het gemeentebestuur om deze aanvraag begin 1913 te herhalen is geen gevolg gegeven.

Albert Carré

1913 Ook hij vroeg in 1912 een speelvergunning aan voor het jaar 1913. Omdat hij in de boeken van 1913 niet voorkomt heeft hij zijn verzoek kennelijk niet herhaald.

M. van Been

1913 Treffen we met zijn menagerie weer op de kermis aan.

P. Wilke

1913 Heeft zijn tenten in onze stad opgebouwd en speelt daar van 23 tot 27 maart.

De Jonghe

1913 Heeft zijn tenten eveneens in onze stad opgesteld, maar dan in de periode van 20 april tot 20 mei, voor welk tijdvak een vergunning is afgegeven.

Ch. Libot

1913 Heeft minder geluk; hij krijgt geen toestemming tot opbouw van zijn circus.

Hagenbeck

1913Circus Wilhelm Hagenbeck wil van 25 oktober tot 28 oktober met zijn circus menagerie hier voorstellingen geven. De toestemming wordt verleend.

H. Althoff

1914Krijgt een vergunning van 22 tot 26 mei om hier te spelen.

Corty-Althoff

1914Het circus verzoekt het gemeentebestuur een vergunning voor de speelperiode van 4 tot 6 dagen in juli 1914. De vergunning wordt verleend, maar verdere correspondentie ontbreekt echter over dit optreden; ook inzage in de dagbladen bleek niet mogelijk.

P. Wilke

1914Krijgt geen toestemming om in maart of april voorstellingen te geven.

In datzelfde jaar ontstaat er een ware run op speelvergunningen voor het jaar 1915. Op het stadhuis weten ze er eigenlijk ook geen raad mee. Ze geven het advies aan alle circusdirecties: *"Komt volgend jaar maar terug, wie dan het eerste is heeft de meeste kans op een vergunning"*.

Onderstaand de lijst van aanvragers:

Circus Sidoli
Circus P. Wilke
Circus Althoff
Circus Corty-Althoff
Circus Rancy
Circus Albert Carré

Albert Carré

1915De eerste die zijn verzoek herhaalt is circus Carré en met succes. Zij krijgen een speelvergunning voor de periode april tot mei.

H. Althoff

1915Hij zou ook nog best kans hebben gehad op een speelvergunning, ware het niet dat hij de eis stelde dat er voor zijn optreden in de maand juli, geen ander circus in de

stad gespeeld mag hebben. Het gemeentebestuur bericht hem dat zij dit niet waar kan maken in verband met de verplichtingen ten aanzien van het Circus A. Carré.

H. van Tol

1915Aanvraag voor de opbouw van een tent waarin optredens van gedresseerde honden. Het liefst een standplaats op de kermis. "Dat kan", zegt het gemeentebestuur.

Oscar Carré

1916Dit circus heeft een afspraak lopen met het gemeentebestuur dat het ook in 1916 in de periode van 1 april tot 1 mei hier op zou treden, mits het gemeentebestuur geen ander circus voor en tijdens deze periode zou toelaten. Omdat er geen andere aanvragen zijn gehonoreerd, mogen we aannemen dat Carré gebruikt heeft gemaakt van zijn vergunning.

"Het zal altijd wel iets zijn", zullen de ambtenaren op het stadhuis verzocht hebben. *"Zijn het niet de circus-directeuren, dan wel de mannen van de vrijwillige brandweer"*. Deze klagen, dat zij tegen betaling van slechts fl. 0,30 per uur wacht moeten lopen tijdens een circusvoorstelling. Na lang beraad binnen de kamers op het stadhuis wordt het uurloon uiteindelijk verhoogd tot fl 0,75 per uur met een maximum van 5 uren ofwel fl. 3,75 per brandwacht per voorstelling. Ze hebben wel lang moeten wachten, maar de regeling heeft een terugwerkende kracht en wel vanaf en met inbegrip van de voorstelling van Circus Carré in 1916.

Libot

1917Dit circus heeft graag een standplaats op de kermis, hetgeen door het College goed bevonden wordt.

Cesar Sidoli

1917Wil hier graag tijdens de zomermaanden spelen maar laat verder niets meer van zich horen.

Hubert Cooke

1918Deze wil met zijn miniatuur-circus, dat een oppervlakte heeft van 372 m² in de maand mei een week lang circusvoorstellingen geven.

Enige weken nadat hij zijn vergunning op zak heeft doet hij het verzoek aan het gemeentebestuur om deze om te zetten in een vergunning voor een tent, waarin op het toneel een circusvoorstelling wordt gegeven.

Het bericht wordt voor kennisgeving aangenomen.

Hagenbeck

1919Het Circus Carl Hagenbeck wil in oktober 1920 een aantal voorstellingen geven in onze stad. Zij vragen daartoe een speelvergunning aan.

Hoewel het tot nu toe steeds de Commissaris van politie is geweest die contact heeft met de circusdirectie en daarover ook adviezen geeft aan het gemeentebestuur, ontvangt hij nu een berichtje van het gemeentebestuur met een andere inhoud als gewoonlijk, namelijk:

"dat de onderhandelingen met Hagenbeck rechtstreeks door het College gevoerd zullen worden".

Circus Hagenbeck krijgt toestemming om hier op te treden. De waarborgsom voor dit circus wordt gesteld op fl. 1700,--

Nu we gekomen zijn aan het laatste jaar (nummer) van het eerste deel van onze beschouwing over circus in 's-Hertogenbosch moet ik onwillekeurig even terugdenken aan Circus Strassburger, waar de spreekstalmeester juist voor de aanvang van het laatste nummer voor de pauze zich wendde tot het hooggeëerde publiek om waardering en een hartelijk applaus voor de jongens van de piste.

Met een knipoog hiernaar, maar wel in de stijl van het circus, wil ik de medewerkers van de balie van het stadsarchief bedanken voor het steeds maar ophalen van de tientallen dozen met mogelijke circusgegevens uit het depot, ten behoeve van dit onderzoek.

Bedankt.

Roberti

1920Circus Roberti verzoekt om een vergunning voor voorstellingen in de maand juli. De overheid wil dit verzoek in beraad houden voor nadere informatie en overleg.

PAUZE

foto

EEN BESCHOUWING OVER 150 JAAR CIRCUS IN 's-HERTOGENBOSCH

2e deel van het programma

Terwijl de bezoekers hun plaatsen weer innemen en de eerste tonen van de muziekkapel weerklinken, maken de artiesten zich op voor het tweede deel van het programma. De samenstelling van de verschillende nummers hebben we echter moeten wijzigen. Het bleek niet mogelijk gegevens te achterhalen van circussen welke tussen 1920 en 1950 onze stad bezocht hebben. De beslissing van de overheid in verband met de historische waarde van archiefstukken is slecht uitgevallen voor het circusgebeuren. Vrijwel alle gegevens over deze jaren en de volgende zijn vernietigd; zij waren noch uit economisch, noch uit cultureel oogpunt van belang voor het archief! Slechts één doos (met overigens best interessante gegevens) was het resultaat van een morgen speurwerk in de archieven.

Was het circus dan een zo'n onbelangrijk gebeuren in onze stad?

Het is maar hoe je het bekijkt of wellicht door wie het bekeken wordt, en tegen welke achtergrond van welke tijd.

Het College van Burgemeester en Wethouders vond het circusgebeuren eind dertiger jaren kennelijk wél zo belangrijk, dat zij besloot, na een aantal vergaderingen en ingewonnen adviezen, voor onze stad een speciaal circusterrein aan te wijzen: "het Stortje". In de raadsvergadering van 13 september 1939 werd dit voorstel met algemene stemmen aangenomen. Overigens was men niet over één nacht ijs gegaan. Oorspronkelijk (met de uitbreiding van de stad) had men nog al wat onbebouwde terreinen liggen in de wijk "Het Zand". Ze waren zelfs van dergelijke afmetingen dat Barnum & Bayley er zeer content over was. Een deel van de terreinen was echter inmiddels verkocht of gereserveerd voor de bouw van woningen of fabrieken. Men had nog eventueel een vuilnisstort achter de hand, welke vrijwel niet meer gebruikt werd en bovendien al afgedekt was met een flinke laag zand. Het College stelde in eerste instantie voor om de circussen hier hun tenten op te laten slaan. Dat schoot in het verkeerde keelgat van de directeur-ingenieur van Gemeentewerken. Zonder zich te bedenken schreef hij in een gepeperde brief aan het College: "Wie zoiets voorstelt heeft geen verstand van het circus. Pas 5 tot 6 jaar na afdekking van een stortplaats met een bepaalde laag zand is deze grond geschikt voor de opbouw van tenten en stalling van dieren. Als u het voor die tijd doet, gebeuren er ongelukken en zult u hiervoor diep in de buidel moeten tasten; kijkt u maar naar de gemeente Amsterdam". (Kennelijk is daar iets gebeurd in zo'n zelfde situatie).

De gemeenteraad blijkt het eens te zijn met de directeur van Gemeentewerken en men kiest voor een ander vast circusterrein, temeer omdat het de afgelopen jaren tobben was geweest om een geschikt terrein aan te wijzen.

In 1926 speelt hier (vanaf 28 mei) het Franse circus "Amar Frères", althans men had een vergunning afgegeven maar een terrein was niet voorhanden. Gelukkig brengt het aanbod van de commandant van de artillerie uitkomst. Hij stelt namelijk het exercitie-terrein aan de

Pettelaarseweg ter beschikking van de stad, zodat de uitvoeringen door kunnen gaan. Hij stelt wel als voorwaarde dat bij een volgend circusbezoek de aanvraag om dit terrein te gebruiken zeer tijdig aan de Minister van Oorlog gezonden moet worden. Dat was ook wel de reden, dat de gemeente naarstig op zoek was naar grond dat hun eigendom was. Het meest in aanmerking kwam "het Stortje" gelegen naast het "Vonk en Vlamterrein", welke laatste ingericht was als sportpark maar waar voorheen ook wel eens een circus gestaan had. Het grondgebied, dat "het Stortje" omvatte was helaas niet helemaal eigendom van de gemeente, maar behoorde toe aan de Rijkswaterstaat. Het zou echter gemakkelijk aan te kopen zijn door de stad, bovendien zou door aankoop van een stuk grond aan de kop van "het Stortje" dit terrein aanmerkelijk uitgebreid kunnen worden en ook geschikt zijn voor andere evenementen.

Om het onderhavige exercitie-terrein telkens in gebruik te nemen na een aanvraag bij het Ministerie roept kennelijk nogal wat weerstand op en daarom laat men (gedwongen door de omstandigheden) vast een aantal circussen hun tenten opzetten op en/of nabij het nieuwe terrein. We kunnen dit afleiden uit het voorstel van B en W aan de Raad, dat zowel Sarrasanie, Kapitein Schneider als Gleich zeer tevreden waren over de nieuwe lokatie. We weten dat Circus Gleich in 1932 onze stad bezoekt, maar welke juiste lokatie hier toegewezen wordt is niet duidelijk.

In 1934 komt het Franse circus "Amar Frère" weer naar onze stad. Het bezoek aan ons land is geen succes en daarom maakt het weer snel rechtsomkeer. Dit circus was in 1924 eigenlijk ontstaan uit een reizende menagerie, wellicht was dat de reden dat er hoofdzakelijk dierennummers gepresenteerd werden. In het programma waren niet minder dan 5 roofdierennummers opgenomen alsmede een kudde olifanten van 16 stuks.

Het optreden van dit circus in onze stad moet (aldus het verslag in de gemeenteraad) een ramp zijn geweest. Er was op dat moment geen andere plaats voorhanden in de stad dan het Taxandriaplein. De straten waren totaal ongeschikt om de grote hoeveelheid wagens te herbergen. Alleen al aan stukgereden trottoirbanden moest "Amar" een extra bedrag van fl. 80,- op tafel leggen. Zowel de mensen; artiesten en bezoekers (wat is het verschil eigenlijk?) ondervonden zeer veel hinder van de straatjeugd omdat dit een buurt was van grote gezinnen! (Welke circusdirecteur zei ook alweer: "Zolang er jeugd is, is er circus")

Aan het circusoptreden van "Amar" bewaar ik nog een herinnering:

Men had ons, mijn vriend en ik, wijsgemaakt dat er tegen inlevering van een bepaalde hoeveelheid kranten er kans was op een gratis toegangskaartje. Deze kranten had de circusdirecteur nodig om in voorkomende gevallen de olifanten hun achterwerk af te veegen. Wij waren toen nog zo naïef dit te geloven. Een zeer grote hoeveelheid hadden we gespaard en we waren er stellig van overtuigd, dat dit voor ons beiden een vrijkaartje zou opleveren. Toen we op het punt stonden naar het Taxandriaplein te gaan werden we uit de droom geholpen. We konden er toen niet om lachen. Ik meen van mijn oma toen toch geld gekregen te hebben om de stallen te bezichtigen en dat verzachtte de pijn.

Kwaad moet ook directeur Van de Vegt zijn geweest, omdat hij begin 1936 geen standplaats kreeg aangewezen in 's-Hertogenbosch. Hij neemt er geen genoegen mee en schrijft een brief aan de Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant. "Waarom krijgen Busch en Strassburger wél een speelvergunning en mijn circus niet; legt dat maar een uit!!".

De Commissaris moest om dit uit te kunnen leggen eerst informeren bij het College, dat de volgende verklaring geeft:

"s-Hertogenbosch heeft met deze miniatuur-circussen meer last dan voordeel. Zo'n circus als van directeur Van der Vegt zal het wel doen in kleine plaatsen en vooral in afgelegen gemeenten waar het publiek nog weinig eisen stelt. In grote steden hebben dergelijke kleine circussen geen enkele kans op financieel succes".

Overigens is de gemeente 's-Hertogenbosch wel zeer correct indien andere gemeenten informeren over circussen die hier opgetreden hebben.

Zo noemen wij "Circus Saltarino", dat stond onder de directie van Alfred Fossil, Jo van Doveren en anderen. Het startte in 1941 maar moest in 1943 onderduiken om vervolgens in 1945 en 1946 met weinig succes zijn toernee te vervolgen. Het circus bezocht in 1941-'42-'43 onze stad en er hebben zich toen (aldus gevraagde informatie van Vught, Valkenburg en Veendam voor de speelvergunning in 1947) geen moeilijkheden voorgedaan.

Hetzelfde geldt voor "Circus Briantelli". Hier worden inlichtingen gevraagd aan de gemeente 's-Hertogenbosch voor speelvergunningen in 1946 door: Valkenburg en Helmond, en voor speelvergunningen in 1948 door: Zwolle, Doesburg, Oldenzaal en Winterswijk.

Het circus Briantelli was een Bosch circus, dat geleid werd door de broers Ruud en Fé van Meerwijk. Het circus gaf op 16 juni 1945 zijn premiere in haar eigen stad en heeft gespeeld tot en met het seizoen 1948.

De betreffende ambtenaar gaf in zijn antwoord de navolgende omschrijving:

Het is een kleine onderneming (1200 personen) - circus bezit roofdieren - het programma is goed - bedrijf maakt verzorgde indruk - heeft steeds aan alle verplichtingen en voorwaarden voldaan tijdens haar optreden in 1945-1946 en 1947.

De gemeente komt nog wel een keer in de problemen met Briantelli toen deze al een speelvergunning op zak had op het moment dat Strassburger deze aanvraag.

Het laatste optreden van Strassburger in onze stad was van 1940. In 1946 willen ze onze stad dan voor de eerste maal na de oorlog bezoeken. Het staangeld bedraagt voor hen fl. 500,--. De speeldatum is van 14 juni tot en met 17 juni. Er mag géén ander circus voor die tijd in onze stad spelen. En daar zat de stad wel mee, want Briantelli zou hier hun seizoen openen. Gelukkig was er een goede verstandhouding tussen de zakelijke leider van Strassburger dhr. Van Beijnen en het hoofd van de gemeentelijke belastingdienst. Er wordt overeengekomen dat Briantelli toch op mag treden, weliswaar niet langer dan 6 dagen en ze moeten uiterlijk op 15 mei uit de stad vertrokken zijn. Alle partijen zijn accoord. In 1947 komt Strassburger weer terug van 5 juni tot en met 8 juni. Het staangeld is dan nog steeds fl. 500,-- en aan gemakbelasting betalen ze 20 % van de onzuivere opbrengst, in dit geval fl. 5386,--.

In de doos uit het depot van het stadsarchief zaten ook nog brieven uit de oorlogsjaren. In een ervan wordt aan de Nederlandse gemeentes medegedeeld, dat zij in alle gevallen alleen een speelvergunning mogen afgeven aan die circussen wier voorstellingen een kunstzinnige waarde hebben.

In 1943 komen hiervoor in aanmerking:

Circus Renz te 's-Gravenhage
Circus van Bever te Terheijden
Circus Giezen te Drunen
Circus Mikkenie Strassburger te Amsterdam
Circus Saltarino te Amsterdam
Circus Rausch te Zaandam

Volgens een andere brief dd. 28 juli 1944 ontvangen de volgende circussen vanwege de openbare veiligheid een bewijs afgegeven door de Commissaris-generaal, en wel:

Circus Renz te 's-Gravenhage
Circus van Bever te Terheijden
Circus Mikkenie Strassburger te Amsterdam
Circus Rausch te Zaandam
Circus Mandera te Rotterdam
Circus Paula Busch

Dit laatste circus staat onder Duitse leiding en reist in Nederland met gebruikmaking van de inventaris van het door de Sicherheitspolizei gesloten Circus Giezen.

Over dit laatste: Dit circus was eigendom van A.G. Giezen. Hij begint in 1940 op 15 augustus in Haarlem. Een grap van de clowns tijdens hun optreden over de verbroken Duits-Italiaanse oorlogsrelatie: "De as is gebroken, waar is de Engelse sleutel", werd door de aanwezige Duitse militairen minder op prijs gesteld. Het circus werd gesloten, het materiaal verbeurd verklaard en de directeur op transport gezet naar Dachau. Zijn terugkeer in de circuswereld na de bevrijding heeft hij niet met succes kunnen bekronen. Kort na zijn dood in 1947 hield het circus op te bestaan.

Een ander circus wordt in dit laatste schrijven ook nog genoemd nl. het "Circus Royal" van directeur A.N. van de Veght. Volgens de bepalingen van de Commissaris-generaal is dit geen circusbedrijf, maar een reizend varieté-gezelschap en valt dus niet onder de genoemde regeling.

Het bovenstaande waren bepalingen opgesteld door de vijand in oorlogstijd. Vijanden en compleet oorlog was het tussen de beide circussen welke ook in onze stad bekend waren: Hans Stosch Sarrasanieen Julius Gleich.

Hun verhaal:

Hans Stosch was geen geboren circuskind maar kwam uit een gegoede familie. Er waren thuis steeds problemen met hem en op een goede (of kwade) dag, loopt hij thuis weg om met een klein circus, dat juist in zijn geboorteplaats voorstellingen gaf, als staljongen mee te reizen. Hij is zeer zuinig en van zijn verdiende centen koopt hij zijn eerste dieren: een varken, een hond en een aapje. Hij begint deze dieren te dressereren. Wanneer hij op een avond niet in slaap kan komen meent hij dat een geheimzinnige stem hem een woord toefluistert waarmee hij later door de wereld zal trekken: "Sarrasanie".

Intussen heeft hij met zijn eerste dressuur zoveel succes, dat hij op mag treden voor het publiek en nu in staat is nog meer dieren aan te schaffen en te dresser. Later zal hij met zijn inmiddels uitgebreide dierengroep een groot aantal landen in Europa bereizen. Maar hij wil meer.....een eigen circus!

In 1902 (hij is dan getrouwd met Maria Ballhorn en vader van een zoon en dochter) is hij directeur van een kleine circusonderneming, dat slechts bestaat uit drie wagens, wat kleine dieren, enkele paarden en beren. Maar hij breidt steeds uit, bezeten door de gedachte: "ik wil directeur worden van het grootste en mooiste circus". Het lukt hem om binnen 10 jaar één der grootste circussen te hebben en bovendien een vast gebouw in Dresden. Tijdens de oorlog 1914-1918 trekt hij zich met zijn onderneming terug in dit gebouw. Hij verliest veel van zijn dieren en materiaal in deze oorlog en moet in 1918 vrijwel geheel opnieuw beginnen. Maar ook nu lukt het hem.

De tegenslag blijft hem echter achtervolgen. Door de inflatie enerzijds maar ook door de enorme kosten welke zo'n onderneming met zich meebrengt om ze in stand te houden anderzijds, bevindt hij zich in 1923 aan de rand van de afgrond. Van het laatste geld en van de kredieten welke hij loskrijgt, bereidt hij een toernee voor door Zuid-Amerika. Na 2 jaar komt hij terug, rijker dan ooit tevoren.

In 1931 rolt de karavaan Nederland binnen om zich daarna te verplaatsen naar België, waar tijdens zijn gastoptreden in Antwerpen brand uitbreekt. (Hierover volgt later meer).

Ondanks het feit dat zijn onderneming kapitalen kost aan salarissen en onderhoud van wagens en dieren wil hij deze onverminderd in stand houden. Ook de concurrentie met zijn tegenspeler Gleich wordt steeds harder. In Brussel treden ze tegelijk op, waarbij op het gebied van reclame en lasterpraat alles geoorloofd is. Hoewel Gleich zijn renbaan circus groter was dan Sarrasanie, was zijn programma kwalitatief een stuk minder. Wellicht hierdoor waren de uitgaven voor Gleich ook minder. In 1931, toen Sarrasanie Nederland bezocht, bedroegen zijn dagkosten fl. 10.000,--.

Toen Hans Stosch Sarrasanie in 1934 opnieuw naar Nederland bracht, leek er niets veranderd aan de omvang en de organisatie van zijn circus. Leek, want in werkelijkheid waren al lange tijd de uitgaven veel groter als de inkomsten. In Rotterdam ziet hij geen andere uitweg meer, dan nogmaals een toernee door Zuid-Amerika te maken. Op 13 april 1934 scheept het circus zich in. Het zou voor Hans Stosch Sarrasanie zijn laatste reis worden. Op 21 september 1934 overlijdt hij te Sao-Paulo. Zijn zoon bracht het circus in 1935 terug naar Duitsland, waar hij het probeerde (ook met buitenlandse toernee's) overeind te houden. Een van deze toernee's bracht hem (in 1937) naar Nederland.

Hans Stosch junior stierf op jeugdige leeftijd in 1941. Zijn weduwe nam het circus over en vertrok na de oorlog naar Zuid-Amerika.

De vroegere bedrijfsleider van het circus (Fritz Mey) kocht van de andere erfgenaam de naam Sarrasanie en reisde met dit circus door heel Europa en deed ook regelmatig Nederland aan.

De directeur van het andere genoemde circus Julius Gleich werd geboren in de Pfalz. Hij ging al zeer jong als verstekeling naar Amerika. Hij bleef daar weliswaar ruim 20 jaar maar kwam even arm terug als toen hij ging. In Europa vond hij uiteindelijk een baantje bij "Circus Henny". Hij werd verliefd op de dochter van de directeur, trouwde en volgde zijn schoonvader op als directeur van circus Henny. Niet lang daarna veranderde hij de naam in "Circus Gleich". Wat hem in Amerika niet lukte, dat geluk vond hij hier wel; een circus op te bouwen waar zowel Sarrasanie als Krone rekening mee moesten houden. In 1931 had hij zelfs

een zeer succesvol jaar met zijn toernee door o.a. Nederland. We moeten er wel bij vertellen dat ook bij Gleich de stelregel goldt, dat terwille van het geld veel geoorloofd was. In 1932 hield hij het maar kort uit in ons land en verdween weer spoedig. Enige jaren nadien was het voorbij met Circus Gleich.

We hebben wat langer stil gestaan bij de beide circussen omdat we in het Stadsarchief wat correspondentie vonden over de brand van 13 januari 1932 te Berchem bij Antwerpen. Op die fatale dag ging een gedeelte van het circus Sarrasanie in vlammen op, waarbij ook tal van dieren (waaronder 5 olifanten) in de vlammen omkwamen.

Ongeluk of opzet?

Aangestoken door een medewerker van Circus Gleich?

Ook zelfs na een uitgebreid onderzoek is de oorzaak nooit achterhaald. De correspondentie die we vonden bevat een persoonlijke brief van de administrateur/pers-chef van Sarrasanie aan de Hoofdcmmies van de gemeentelijke belastingen alsmede een strooibiljet waarop 51.000 Belgische Francs in het vooruitzicht worden gesteld om de dader te pakken te krijgen.

Geen oorlog maar wel hommeles was het in 1950 op het circusterrein op de Vliert in 's-Hertogenbosch tussen de directie van "Circus Jos Mullens" en de Bossche brandweercommandant.

Bij de middagvoorstelling op zondag bleek, dat alle noodtrappen waren verwijderd en de nooduitgangen waren dichtgebonden. De brandweercommandant eiste, dat de trappen aan gebracht zouden worden anders zou de voorstelling niet doorgaan. Het antwoord bestond uit minder fraaie uitdrukkingen aan het adres van de commandant door het circuspersoneel en mevrouw Mullens. Met een half uur vertraging werd de voorstelling, nadat de trappen waren aangebracht, geopend.

Achteraf begreep de commandant best, dat directeur Mullens door de brand welke zijn circus onlangs in Utrecht trof, zodanig zenuwachtig was dat hij uit zijn slof schoot, maar uiteindelijk was hij als brandweercommandant verantwoordelijk voor de veiligheid van de bezoekers.

Jaren nadien heb ik dhr. Mullens nog eens uit zijn slof horen schieten. Hij was toen impressario en had het Italiaanse Circus Togni hier naar toe gehaald, dat opgesteld stond aan het einde van de Pettelaarseweg. Na afloop van de voorstelling ondervroeg hij de bezoekers of ze wel ooit zo'n geweldig programma gezien hadden. Vrijwel allemaal antwoordden ze, dat het gebodene geweldig was. Het antwoord werd door dhr. Mullens dan nog eens herhaald, nog wat aangedikt en vooral er bij verteld dat ze het aan hem te danken hadden dat er eindelijk weer eens een echt circus in 's-Hertogenbosch was. Maar ooit moet zo iets verkeerd gaan.

Op die bewuste avond vroeg hij het na afloop aan een mannelijke bezoeker wiens antwoord hierop neerkwam, dat hij ooit wel eens betere programma's gezien had. Smaken verschillen.

Jos Mullens, die vergeten was zijn megafoon uit te zetten, viel toen zo uit zijn rol als directeur en generaal-manager, dat het uurwerk van de St.Janstoren bijkans van slag was.

Onwillekeurig de vraag: Is 's-Hertogenbosch een echte circusstad?

Het antwoord (het enige wat ik kon vinden) komt uit het boek van Joris van de Bergh "Het Circus trekt". 's-Hertogenbosch is een gevaarlijke plaats. Een stad waar alle artiesten (op velerlei gebied) schrik van hebben omdat het gewoon niet lukken wil. In Den Bosch is het de

mondelijke reclame die het moet doen. Lukt die, dan is het volle bak, is hij negatief dat stop maar. Als Bosschenaar heb ik voldoende zelfkennis om dit te beamen.

We zaten nog op de avondschool in de St.Josephstraat, toen in verband met de bevrijdingsfeesten van 's-Hertogenbosch er geen les was. We zouden ons verzamelen bij deze school, om dan te beslissen hoe we de avond door zouden brengen. Een van de mogelijkheden was het circus. Op de Pettelaarseweg stond het kleine circus Renz. De meerderheid van stemmen gold ook toen en wij op weg. Op de Parade kwamen we een klasgenoot tegen:

hij: "goade gullie ok noar het circus?"

wij: "woar uit iets?"

hij: "niks! unne kleddertent".

De groep maakt en bloc omkeer richting markt. De dag erop lazen we in de krant dat het een goed en sterk programma was!

We zijn nu gekomen aan het laatste onderdeel van ons uitgebreide programma: de finale. In deze finale begroeten wij al die circussen welke in de afgelopen jaren 's-Hertogenbosch hebben bezocht. Of ze nu groot of klein waren, een drie-manege of een éénmaster, ze begonnen allemaal met dezelfde woorden:

HOOG GEëERD PUBLIEK WELKOM IN ONS CIRCUS

Nu dan de manege vrij voor deze namen:

Laten we beginnen met de vele kleintjes uit ons eigen land. Zonder te pretenderen dat we volledig zijn:

SaltarinoKinsbergenPisteCharivari
BriantelliHoeplaMariskaRoberti
GiezenMiniRenzRoyal

Dan uw geëerde aandacht voor de vijf grote Nederlandse circussen, welke ook genoemd worden "de Vijftigers", naar de periode waarin zij het meeste succes hadden:

StrassburgerMikkenieVan BeverMullensBoltini

Strassburger

De naam komen we al tegen in het jaar 1867 als de vier broers Strassburger optreden in het paardenspel van Carré. In een van de volgende generaties komen we de namen tegen van Adolf en Leopold. De eerste zou de vader worden van Karel, Hans en Vera. De tweede van Regina, Amanda en Elly.

Het in Nederland bekende circus van die naam ontstond, toen de beide kleine ondernemingen van Adolf en Leopold werden samengevoegd. In 1928 bracht het onder leiding van Karel een eerste bezoek aan Nederland. Het was toen uitgebreid tot een groot renbaancircus. In 1936 kregen zij problemen in Duitsland vanwege hun jood-zijn. Zij verkochten hun tent en vluchtten naar België. Daar begonnen zij zeer bescheiden

opnieuw en kwamen daarn naar Nederland. Er ontstond nog al wat geharrewar wie deze toernee zou leiden, maar uiteindelijk werd het Frans Mikkenie als impressario. Toen de oorlog in 1940 uitbrak dreigden de Strassburgers weer in moeilijkheden te komen met de bezetters, maar de naam Mikkenie werd letterlijk en figuurlijk naar voren geschoven; de onderneming droeg toen de naam "Mikkenie-Strassburger". Na de oorlog maakte het circus een bloeitijd door. Jammer was het dat Mikkenie, hoewel hij verbonden was aan Stassburger, andere concurrerende circussen naar Nederland haalde. Dit leidde tot een breuk tussen beide. Tijdens een toernee door Zweden stierf Karel daar op 7 mei 1953. Zijn vrouw Regina en haar zuster Elly zetten de onderneming nog voort, maar zonder de inspiratie van Karel Strassburger is het circus nooit meer geworden wat het voor die tijd was. Met de dood van Regina eindigde ook circus Strassburger. Elly volgde haar man Harry Belli, welke in 1961 gestart was met een circus. Belli kwam uit een oud Duits circusgeslacht. Hij bracht klassiek circus met als hoogtepunt zijn tijger te paard. Allerlei omstandigheden waren er de oorzaak van dat dit circus maar tot 1963 heeft bestaan.

Mikkenie

Frans Mikkenie richtte in 1947 zijn eigen circus op, waarvoor hij een aluminium kiosk liet bouwen bij Ribbens in Bergen op Zoom. De programma's waren goed. Het was een circus zonder eigen dierengroepen. Zijn meeste successen boekte hij in Spanje en Italië. Na zijn dood in 1954 bleef het circus nog maar kort bestaan. De unieke aluminium kiosk werd op 10 juli 1956 verkocht om in Dresden het vaste gebouw van Sarrasanie te worden.

Van Bever

Henri van Bever reisde in 1876 al met een klein circus. De clown August Prescher trouwde met zijn dochter Helena en zij namen het circus over. Ook voor dit relatief kleine circus waren de crisisjaren een ramp.

De bloeitijd voor dit circus ligt in de periode na de Tweede Wereldoorlog, toen de honger naar amusement zeer groot was. In november 1953 brandde in Terheijden (het winterkwartier van het circus) een deel van de gebouwen af waarin de kiosk opgeslagen lag. Het zag er even naar uit, dat het circus zou ophouden te bestaan, maar op zaterdag 17 april 1954 vond in Venlo de feestelijk premiere plaats in het nieuwe 6 masten circus. De directie staakte (gezien hun vergevorderde leeftijd) het circus in 1969.

Mullens

De eigenaar-directeur komt uit een oud circusgeslacht, dat voor 1945 hoofdzakelijk de kermissen bereisde met varieté-tenten. Jos Mullens mocht zich al op zeer jonge leeftijd directeur noemen van het circus "Grand Cirque National". Zijn droom werd wreed verstoord door de windhoos welke zijn circus trof in Heemstede in 1938. Maar ook de crisis in Europa was er wellicht debet aan dat hij er mee stopte. Hij waagde

toen een poging om als regisseur op te treden van Circus Bouglione, dat toen door Nederland reisde. Kort na de Tweede Wereldoorlog stichtte hij het "Nationaal Circus Mullens", dat in 1953 zelfs als drie-manege circus reisde. Tegenslagen zijn aan dit circus niet voorbij gegaan. Toen hij in het voorjaar van 1950 in Parijs was om contracten af te sluiten voor het komende seizoen verwoestte een brand zijn winterkwartier. In deze brand kwamen onder meer 22 paarden om. Maar Mullens zou Mullens niet zijn als hij bij de pakken neer ging zitten. Zes weken na de ramp was er alweer de gala-première. In 1960 stopte hij met zijn eigen circus en trad verder op als directeur en generaal-manager, in welke hoedanigheid hij verschillende circussen naar Nederland haalde. We noemen o.a.

1960 Italiaans circus Togni

1971 Carl Althoff

1977 Corty - Althoff

1974 Bouglione

1975 Krone

Diverse malen Sarrasanie

Boltini

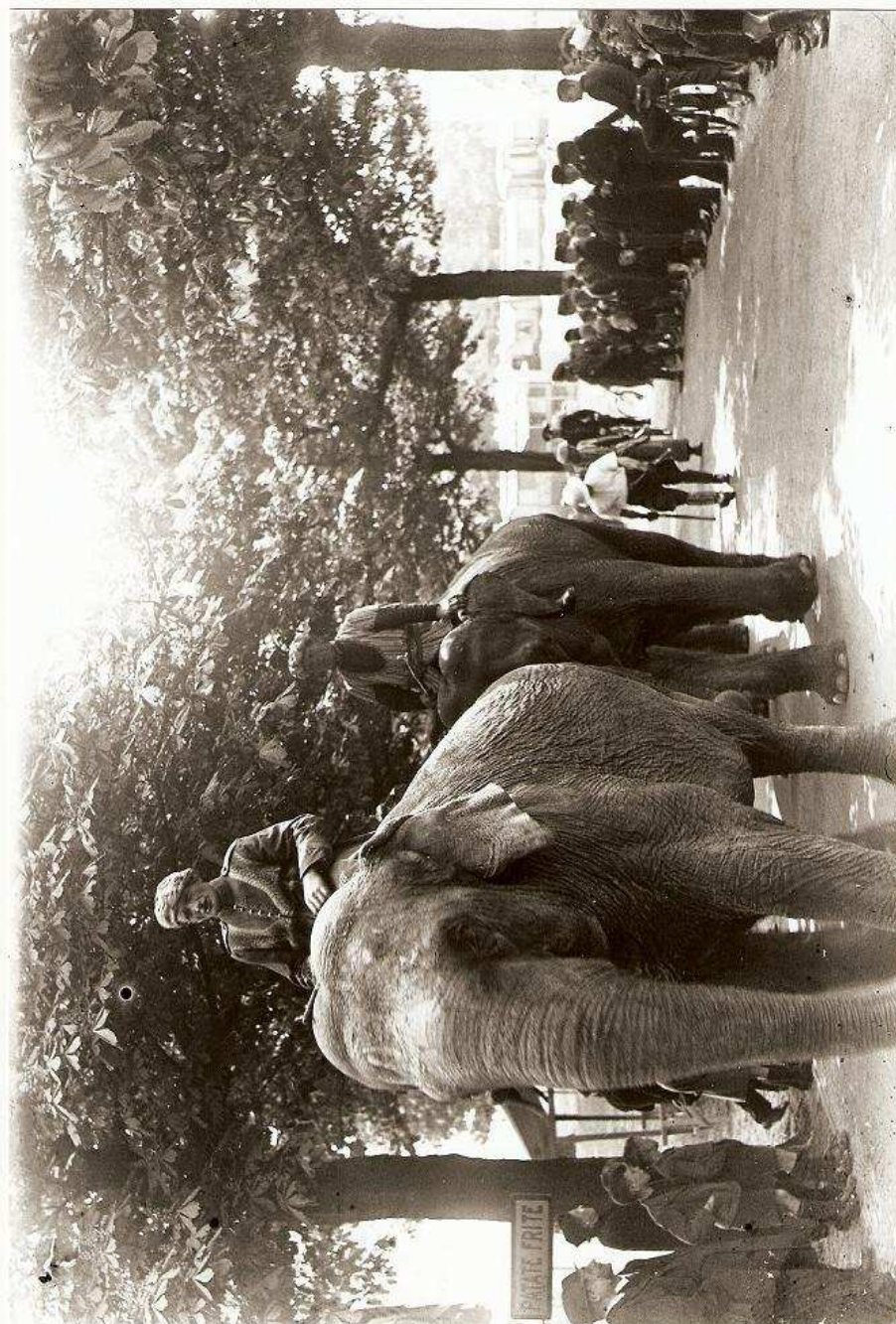
Ook deze directeur is eigenlijk uit het variété-gebeuren voort gekomen om uiteindelijk door Nederland te reizen met het grootste circus, zoals hij dat bij zijn huwelijksaanzoek aan zijn vrouw beloofd had.

Hij begon met een kleine tweemaster waarmee hij jarenlang door Nederland gereisd heeft met een klassiek circusprogramma, dat vrijwel geheel gedragen werd door zijn familieleden. Om de koers te verzetten riep hij de steun in van "Opa Wilke", de oud-Strassburger dresseur, alsmede van Valeska Wilke en de oud-Mullens administrateur Willy Klijs. Zij hielpen mee de brug te slaan naar een groter circus, dat goede en internationale artiesten contracteerde.

Smaken verschillen, maar wellicht ook om zijn hoofd boven water te kunnen houden, paste hij nog wel eens wat kunstgrepen toe bij het samenstellen van zijn programma's. Hij liet in zijn circussen o.a. optreden tijdens zijn toernee: Rob de Nijs, Johnny Lion, etc.

In de Nederlandse bijdrage aan de finale door "de Vijftigers" verschijnen nu, voorzover zij tijd konden vrij maken, de buitenlandse circussen welke onze stad bezocht hebben in de jaren 1920-1950.

Foto: le Cirque Frères Strassburger van 5-8 mei 1939, Indische reuzenolifanten

MANEGE VRIJ VOOR DE INTOCHT DER CIRCUSSEN

Dan opnieuw de manege vrij voor de intocht van de circussen uit het eerste deel van ons programma:

Wij ruimen een ereplaats in voor onze eigen Oscar Carré, welke in de piste geflankeerd zal worden door de directies van alle circussen welke 's-Hertogenbosch ooit in hun reisprogramma hadden opgenomen. Wij beginnen met aan u voor te stellen:

Althoff

Telgen uit een oud circusgeslacht; een naam welke we ook heden ten dage nog steeds tegenkomen.

Eén der nakomelingen uit de Althoff's stam, trouwde met de dochter van de directeur van het Circus Corty. Later doopte hij zijn circus om tot "Circus Corty-Althoff".

De jaren van voorspoed voor deze onderneming lagen tussen 1908 en 1914.

Toen de eigenaar van Corty-Althoff in 1924 overleed, zette zijn vrouw tot 1927 de zaak voort, toen zag zij zich gedwongen te stoppen met het bedrijf. Het circus heeft 75 jaar bestaan.

Een andere bekende telg uit dit geslacht is Herman Althoff. Hij had in Amerika furore gemaakt om daar als enige jockey sprongen uit te voeren terwijl zijn paard op de piste-rand liep.

Als circus-directeur ging het hem echter heel wat minder voor de wind.

Barnum & Bayley

Oorspronkelijk waren het twee verschillende ondernemingen welke constant in een felle concurrentiestrijd waren verwickeld. Beiden begrepen echter dat dit niet vol te houden zou zijn en dat op den duur één of wellicht beiden het onderspit moest delven. In 1880 sloten ze een samenwerkingsverband en ontstond "Barnum & Bayley The Greatest Show on Earth".

In 1897 vond de oversteek plaats van dit circus naar Europa waar in eerste instantie 2 jaar Engeland werd bereisd. Men scheepde van hieruit in naar Hamburg om midden-Europa te bezoeken.

Eind 1901 beleefde Groningen de Nederlandse premiere. Men bleef in Nederland van 31 augustus t/m 1 oktober en bezocht in die periode 18 steden.

In 1906 smolt de onderneming samen met die van de Gebroeders Ringling. De nieuwe naam werd:

"Ringling Bros and Barnum & Bayley"

H. Blanus

Circus Blanus was een echt kermiscircus, dat in de eerste helft van de vorige eeuw naam maakte als paardenspel, zowel in ons land als daarbuiten. Men trad onder verschillende namen op:

"Nieuw Frans Paardenspel van M. Blanus"

"Nederlands Circus van M. Blanus en L. Dassie"

"Het Hollands Paardenspel van M. Blanus en Zoon"

Circus Blanus had geen Chapiteau of tent, maar een kiosk. Dat wil zeggen een houten geraamte met er omheen houten schotten en een dak van zeildoek.

In 1920 was de directie als volgt samengesteld:

Herman en Louis Blanus, geassisteerd door;

de broers Leendert en Noos

de zuster Roos met haar man Sam

alsmede de kinderen van Louis; Rosa als koorddanseres en Jopie als august.

Later is de ster van Blanus langzaam verbleekt, hij kon de ontwikkelingen in het circus niet meer volgen.

De oprichter van dit circus stierf in 1902 in Vianen.

Leo Blumenfeld

Hartwig Blumenfeld

Een Duits circus, dat o.a. in 1901 een groot toernee door Nederland zou hebben gemaakt, met onder meer bezoek aan 's-Hertogenbosch.

Tijdens dit toernee stierf de directeur Leo Blumenfeld op 23 juni 1901 te Middelburg. Omdat de toernee werd voortgezet door een zoon, zou dit mogelijk de hier genoemde Hartwig Blumenfeld zijn; later komen we hem tegen als impresario van Circus R. Roberti.

Carré

De stamvader van dit circus Wilhelm Carré, geboren in 1827 in het Oost-Pruisische plaatsje Rossel, leerde de fijne kneepjes van het vak in het Circus Briloff waar hij door zijn vader geplaatst was. Wilhelm trouwde in 1842 met de Rotterdamse paardrijdster Kaetchen de Gast. Uit dit huwelijk werd geboren o.m. de zoon Oscar. In 1853 begon hij een eigen circus waarmee hij in 1860 in Nederland verscheen.

Van het Amsterdamse stadsbestuur krijgt Wilhelm Carré in 1866 toestemming om een houten circus te bouwen in de Plantage, waarin zijn zoon Oscar zijn eerste optreden maakte.

Toen Wilhelm in 1868 met zijn directeurschap stopte, zette Oscar (1846-1911) zijn traditie voort. Niet alleen zijn programma's waren opgebouwd met de topnummers uit die tijd, maar ook de outillage van het gebouw wist hij steeds te verbeteren.

Via het Amstelveld en een terrein naast het Paleis voor Volksvlucht, verhuisde het circus in 1880 naar de huidige plaats aan de Amstel.

Weliswaar op dat moment nog steeds een houten gebouw, maar in 1887 liet hij dit vervangen door een stenen gebouw. Hier in dit gebouw in Amsterdam vierde hij zijn grootste triomfen met zijn circus. Inmiddels had zijn circus het predicaat "Koninklijk" verkregen, hetgeen hij te danken had aan een optreden voor de koninklijke familie in 1870 op Paleis "Het Loo". Het circus, beroemd om zijn paarden, maakte toernees naar Duitsland, Oostenrijk en Rusland.

Op het toppunt van zijn roem sloeg het noodlot toe.

Terwijl het op weg was naar Hannover in 1891 voor een gastspel, kwam de speciale circustrein in botsing met een goederentrein. De gevolgen waren rampzalig; vijf doden waaronder mevrouw Carré-Salamonsky; ruim 20 zwaar gewonden onder artiesten en personeel. Oscar probeerde deze slag te boven te komen, en mocht het genoegen smaken, zijn circus opnieuw een tijdperk van bloei binnen te leiden. Toen echter in 1897 zijn tweede vrouw Ada Graham overleed miste hij de moed om verder te gaan. Hij ontbond zijn gezelschap en stuurde zijn kinderen in engagement bij Circus Salamonsky in Riga. Na afloop van de laatste voorstelling in Scheveningen nam hij zijn 12 lievelingspaarden mee de duinen in en schoot ze één voor één dood. Hij kon het niet opbrengen om ze in andere handen over te zien gaan.

Toch zou het Circus Carré nog eenmaal terug komen.

Zijn zoon Max keerde na twee engagementen terug uit het buitenland, stichtte een circus en wilde daarmee de traditie voortzetten. Het circusbloed kruipt waar het niet gaan kan; Oscar wilde weer directeur worden. Nog eenmaal beleefde men een (zij het weliswaar korte) bloeiperiode.

In juni 1911 werd het circus te koop aangeboden; kort nadien stierf Oscar Carré.

Zijn tweede zoon Albert heeft nog een poging gedaan om de naam Carré te doen herleven, maar ook hij moest uiteindelijk in de twintiger jaren in Brussel (1923) zijn pogingen staken.

Caroly

De eigenaar heette in werkelijkheid Callebaud en was in België geboren. Hij was getrouwd met een Noord-Afrikaanse. Als huwelijkscadeau kreeg hij van zijn schoonvader 12 zuivere Arabische hengsten.

De onderneming heeft slechts enkele jaren bestaan.

Het circus dat in werkelijkheid onze stad bezoekt is niet "Caroly", zoals aangegeven in het brievenboek van B en W, maar het Koninklijk Hongaarsch Circus "Karoli".

Charles

Dit circus was eigendom van Charles Krone, die de latere schepper zou zijn van het machtige imperium "Circus Krone". Hij stichtte dit circus op 28 mei 1905.

Na de Eerste Wereldoorlog ging het op reis als Circus Krone. Zijn kracht in het circusgebeuren van toen lag niet zozeer in de paarden maar meer in de presentatie van exotische dieren en mensengroepen.

In 1934 overleed Carl (Charles); de leiding kwam toen in handen van zijn vrouw Ida, die daarbij geassisteerd werd door haar dochter Frieda, welke inmiddels getrouwd was met de dompteur Carl Sembach.

Het Circus Krone, dat een aantal malen een toernee door ons land heeft gemaakt, bezit een vast gebouw in Munchen.

Hubert Cooke

In de Nederlandse circuswereld een onbekende onderneming.

Hagenbeck

De Eerste Wereldoorlog was nog aan de gang toen Carl Hagenbeck-Stellingen ons land bezocht.

Hij is vooral bekend geworden om zijn tamme dressuur van wilde dieren. Voor die tijd werden de dieren "getemd" met zweepen, stokken en stangen. Bij Hagenbeck ging het erom de wilde dieren iets aan te leren waar ze ook plezier in hadden.

Ook zijn broer Wilhelm Hagenbeck speelde een aantal malen in Nederland.

De Jonghe

Belgische circusonderneming, welke lange tijd bestaan heeft. Dit circus, dan onder leiding van Alphonse de Jonghe, komt in België als voor in 1898. Het staat dan in Luik. In 1901 speelt het in Mechelen.

De bloeitijd van dit circus ligt zo na 1904.

P. Semay

Belgische circusonderneming.

Het werd eind vorige eeuw gesticht door de Gentenaar Pierre Semay.

Het heeft bestaan tot 1959 en speelde hoofdzakelijk in België.

Libot

Wordt in 1897 al vernoemd in een Duits circusblad; het wordt dan beschreven als een klein circus met slechts één paard en enkele onbekende (overigens verrassend goede) artiesten.

C. Melich

In de Nederlandse circuswereld een onbekende onderneming.

Gebroeders Putz

In de Nederlandse circuswereld een onbekende onderneming.

E. Renz

Ernst Renz werd in 1815 geboren als zoon van een artiesten-echtpaar. Hij werd op 11-jarige leeftijd door zijn vader naar de Weense circusdirecteur De Bach gestuurd, die hem leerde paardrijden, en dan met name het onderdeel "voltige". Zijn opleiding voltooide hij bij Circus Briloff.

Ernst Renz wordt beschouwd als de meest all-round circusartiest. Toen Briloff overleed nam hij de leiding van dit circus over. Het was op dat moment een klein onbeduidend circus, maar dank zij zijn leiding groeide het uit tot het grootste circus van Duitsland. Bovendien bezat hij in 1860 vast circusgebouwen in Berlijn, Breslau, Wenen en Hamburg.

Ernst Renz stierf in 1892 als een schatrijk man; zijn zoon zag zich 5 jaar later genoodzaakt het circus op te heffen. Een kleinzoon heeft nog getracht dit circus te doen herleven, maar moest in 1899 zijn pogingen staken.

Het hier spelende Circus Renz (1901) moet in werkelijkheid een kleine (kermis) nazaat zijn van het hier boven besproken circus.

Roberti

Dit was een klein Nederlands circus en had als eigenaar Robert Roben. Zijn dochter Amanda heeft later ook een eigen circus gehad.

Schumann

Wij kennen twee gebroeders Schumann.

Albert (Kopenhagen) speelde hoofdzakelijk in het circusgebouw te Scheveningen en wel van 1904 t/m 1913.

Max (Stockholm) bleef (in tegenstelling tot zijn broer Albert) werkzaam in het circus van hun vader om dit later over te nemen.

Hij speelde in 1906 in Rotterdam en in 1908 in Amsterdam. In 1912 keerde hij terug in Nederland voor optredens in de provincie.

Sidoli

Hier hebben we het over het:

"Koninklijk Roemeensch Circus César Sidoli"

In 1855 was zijn vader Theodor al directeur van een gezelschap dat rondtrok onder de naam "Circus Theodor Sidoli".

César heeft dit circus echter zijn grote glans bezorgd.

Hij bezat een vast gebouw te Jassy, maar bereisde ook vele landen met zijn Chapiteau.

Sosman

Circus Sosman is wellicht het oudste circus van België. Het wordt in 1885 al vernoemd in een overzicht van circussen in Europa.

De oprichter overlijdt in 1893, maar het circus wordt voortgezet door de Wed. Sosman en later door de Broers Sosman.

H. van Tol

Kermis-onderneming.

Vincken

Louis Vincken. In 1894 plaatst hij een advertentie met de tekst:

"Grote Amerikaanse Stoom Rijschool met wel 20 beelden"

(Zou dit een Carroussel-Draaimolen zijn?)

Wilke

Hij kwam als toernee-leider in dienst bij het kleine Circus Walles. Toen zijn directeur stierf trouwde hij met de weduwe en gaf zijn eigen naam aan het circus. Vanaf 1905 bezocht hij regelmatig ons land. Hij reisde toen met een 36 meter tweemaster circus. Hij bezat onder meer 32 paarden en zijn bedrijf was uitgerust met een elektrische locomobile.

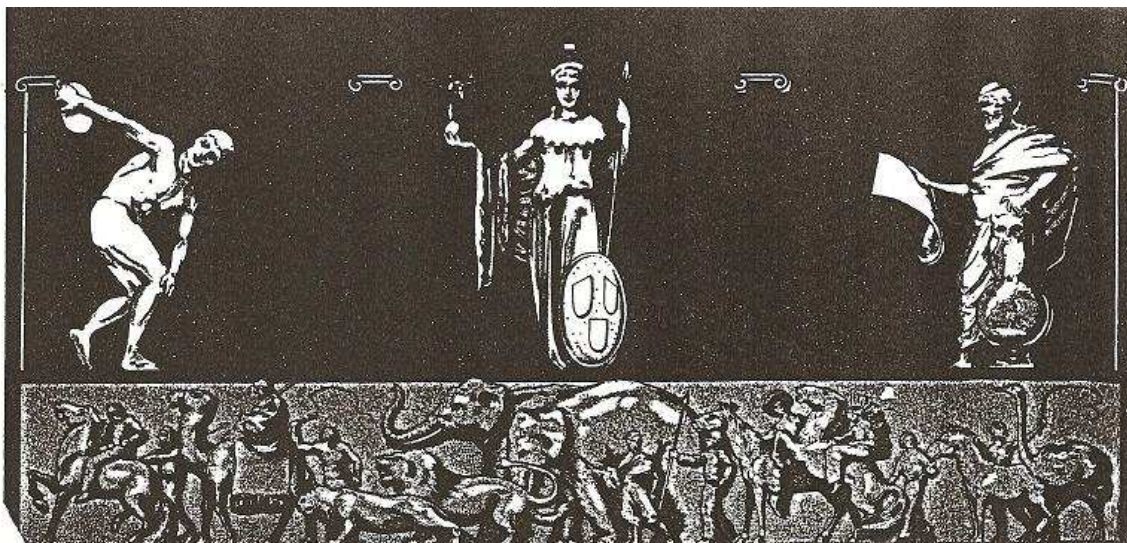
Op donderdag 29 mei 1913 gaf hij een voorstelling voor de koninklijke familie op Paleis "Het Loo".

En hiermee zijn we aan het einde gekomen van ons programma.

EEN TWEETAL BRIEVEN OVER DE RUZIE SARRASANIE - GLEICH

Brief Sarrasanie

Strooibiljet

Ständiger Wohnsitz: Dresden-N.6

Dresden, 21 November 1932.

Fernruf: 56948/49

Den Wel Edel Gestrengen Heer
L. Florie
Hoofdcornmiss Chief der Afdeeling
Belastingen ter Gem. Secretarie,
's-HERTOGENBOSCH/HOLLAND.
Stadshuis.

Tegen de genoegzaam bekende lastercampagne, waarbij den Heer Directeur Hans Stosch-Sarrasani beschuldigd werd olifanten bij een morgenoefening te hebben mishandeld, heeft thans de "NIEUWE-DORDRECHTSCH-DIERENBESCHERMING & VIVISECTIE-BESTRIJDING" stelling genomen. Zij heeft hare opinie in een rondschriften aan alle Hollandsche en Belgische dierenbeschermingsverenigingen te kennen gegeven.

Een afschrift, dat ook zeker U, die zich destijds zoo voor Sarrasani interesseerde, van bovengenoemd rondschriften stuur ik U hierbij; ongetwijfeld zal het U belang in boezemen.

Het CIRCUS - SARRASANI is door de schelmachtige concurrentie manieren van het Circus Gleich tot op de rand van den afgrond gebracht en word het de hoogste tijd dat aan deze manipulaties een einde komt.

Steeds gaarne aan Uwe zoo hooggeschatte ondersteuning terugdenkende, verblijf ik met de meeste

hoogachting
Uw. dw. dn.

[Handwritten signature]
Chef der Administratie van h
CIRCUS - SARRASANI.

Bijlagen.
v. Sm.

Bijlage No. I.

Afschrift van het door de "NIEUWE-DORDTSCHÉ-DIERENBESCHERMING-&-VIVISECTIEBESTRIJDING" verspreide strooibiljet.

51.000.- BELGISCHE FRANC'S BELOONING !

Wie liet de Olifanten van Sarrasani levend verbranden?
 Wie ontdekt den brandstichter?
 Wie had belang bij de vernietiging van circus Sarrasani?
 De brandstichting geschiedde met vakkundig doorzicht.

W A T G E B E U R D E I N B E L G I È ? .

Eenige uren voordat CIRCUS SARRASANI zijn openingsvoorstelling zou geven in Luik, hield een optocht, bestaande uit oorlogs-invaliden een anti Duitse betooging.

Het vooropgezet doel was, aan deze demonstratie een chauvinistisch karakter te geven en VOORSTELLINGEN ONMOGELIJK TE MAKEN.

Bij onderzoek bleek, dat de optocht was georganiseerd door den c i r c u s - c l o w n L I B O T, die aan de d e e l n e m e r s 20 t o t 30 f r a n c p e r h o o f d betaalde.

Eveneens waren de uitgestrooide pamfletten door hem besteld en betaald.

Bij het gerechtelijk onderzoek, noemde L I B O T na lang aarzelen, den naam van een zekeren HEER STRAUSS.

MEN STELDE ZICH MET DEN HEER S T R A U S S I N V E R - B I N D I N G D I E B E D R I J F S L E I D E R V A N C I R C U S G L E I C H bleek te zijn.

Voor getuigen verklaarde L I B O T dat hij voor het organiseeren van de demonstratie te Luik van C I R C U S G L E I C H 10.000.- Franc had ontvangen, en aanstelling als circus-clown.

Eveneens verklaarde hij den brand te hebben gesticht.

Later herriep hij deze verklaring, onder voorwendsel in dronkenschap te hebben gesproken.

WIE HELPT DE(N) MISDADIGER(S), DIE ONSCHULDIGE DIEREN ZOO ONTZETTEND DEDEN LIJDEN, AAN DE GERECHTIGHEID OVERLEVEREN ?

Nieuwe Dordtsche Dierenbescherming
 en Vivisectiebestrijding,
 Gravenstraat 1 Dordrecht.

DE PROGRAMMA'S NADER BELICHT

We kregen het aanbod van de Katholieke Universiteit Brabant (K.U.B.) te Tilburg om daar in een aantal jaargangen van de aanwezige dagbladen te zoeken naar gegevens over circussen welke 's-Hertogenbosch in de periode van 1855-1920 bezocht hebben. We hebben dit aanbod met beide handen aangegrepen. Het was een buitenkansje. Om het in circustermen uit te drukken: "de voorstelling was utiverkocht", maar doordat het hooggeerde publiek verzocht werd "in te schuiven" kregen wij alsnog de gelegenheid de uitvoeringen via de dagbladen met te maken.

We hebben geprobeerd aan de hand van de jaartallen uit het eerste deel van onze beschouwing in de gelijk lopende jaargangen van het dagblad "Het Huisgezin" de betreffende advertenties c.q. recensies op te zoeken. We zijn er niet helemaal in geslaagd. Om te beginnen ontbraken ook hier door technische mankementen een deel van de jaargangen (1882, 1887, 1897-1900 en 1914) gedeeltelijk.

De zekerheid dat het betreffende circus ook gebruik heeft gemaakt van zijn aangevraagde vergunning zou een advertentie of recensie in de krant kunnen zijn. Zou, want niet iedere directie heeft van dit medium gebruik gemaakt. Er waren ook nog andere middelen van reclame. We denken aan de grote aanplakbiljetten op de speciaal geplaatste schuttingen; de strooibiljetten; en het reclame lopen van mens en dier waarbij we met name noemen de "Tour de Ville".

De grotere ondernemingen maakten vrijwel altijd gebruik van alle hier genoemde mogelijkheden. De kleinere bedrijven beperkten zich dikwijls tot het uitreiken van strooibiljetten door een of meerdere artiesten.

Een ander probleem dat we tegen gekomen zijn, was de tekst betreffende de aanvraag voor de vergunning. Omschreef men deze als "een verzoek om een vergunning tot het plaatsen van een tent", dan werd er veelal vanuit gegaan dat het om een circus ging. Bij een aantal aanvragen voor het plaatsen van zulke tenten (voornamelijk op kermissen) ging het om ondernemingen waar alleen dieren als kijkobject ten toon werden gesteld, dan wel een varieté-programma vertoonden.

Nog een ander probleem was dat de naam waarop de vergunning werd aangevraagd anders luidde dan de naam van de onderneming waaronder werd opgetreden.

We hebben nu in dezelfde volgorde als de jaartallen in het eerste deel van onze beschouwing nu onze programma's op een rijtje gezet.

Oscar Carré

1891Openingsvoorstelling op 5 mei 1891 op de Groote Markt. Het programma staat onder de persoonlijke leiding van de directeur van het "Koninklijk Nederlands Circus Oscar Carré".

Ridder:der Orde van den Eikenkroon, van de Leeuw en de Zon van Perzië.
van het Koninklijk Oostenrijks Gouden Kruis van verdienste van de Kroon.
van het Koninklijk Belgische Roode Kruis.
van het Groothertogdom van Meckelenburg Schwerisch Kruis van Verdienste.
Eigenaar:van Circussen te Keulen aan de Rijn, Amsterdam, Wenen, enz.

Presenteert:"**CIRCUS ONDER WATER**": 75.000 liter water stroomt in enkele minuten in de manege.

Corps de Ballet van 36 dames.
Een stal met paarden van de edelste rassen.
Paardendressuur - Gymnastiek - Pantomime.

Sosman

1896(Advertentie)
Groot Circus Sosman
Standplaats: Koningsweg
vanaf 6 juni 1896
entree prijzen: van fl. 0,30 tot fl. 1,25

Wed. Blumenfeld

19011e Rangs school en kunstrijders-gezelschap.
gedresseerd wild varken - een ezel - dwerg olifanten.
60 ras-paarden.

Elke avond grote sportvoorstelling met daarin (wisselend) opgenomen:
"**Grote Toverpracht Pantomime**", bestaande uit: ballet, zwenkingen der troepen, salon
vuurwerk, muziek van de kapelmeester Busch.
"**De Hertog in het woud**", grote pantomime met gevechten te paard en te voet.
Zondagmiddag 16.00 uur: speciale volksvoorstelling.

Max. Carré

1901Circus Oscar Carré - 13 april t/m 2 mei - Stationsplein
Citaten uit een recensie:

"Na een afwezigheid van 10 jaren weer terug in 's-Hertogenbosch.
We zagen:Oscar Carré optreden in al zijn macht en kracht over de vurige hengsten.
Kätchen Carré uitstekende schoolrijderes.
Albert Carré boven alle lof gereden de drievoudige springrijschool met drie Ierlandse
volbloed paarden.

Gebroeders Lucien en Hippolite: dubbele galop voltige.
Lola Schumann: kunstrijdes.
Emile Agumoff: jongleur te paard.
Marzello en Millay: gymnasten aan het rek.
Wisselend: pantomime "Mafia", grote roverspantomime.
pantomime "De Engelse Jacht", sport pantomime met ballet."

30 april: voorstelling ter benefeci van Kätchen Carré.

1 mei: voorstelling ter benefeci van Clown August de Domme (Busto); iedere amateur die driemaal staande te paard de manege doorrijdt, ontvangt van Busto een zilveren horloge.

2 mei: grote dank- en afscheidsvoorstelling, ere-avond voor de heer Maximiliaan Carré.

Barnum & Bayley

1901 zie advertentie

Oscar Carré

1903 14 mei t/m 11 juni - Koningsweg - Entree: fl. 0,60 - fl. 1,50

Steeds wisselende programma's.

115 der edelste paarden.

Corps de Ballet bestaande uit 50 dames onder leiding van fraulein Hartwig.

Elke voorstelling begint met:

Huldegroet aan de stad 's-Hertogenbosch door de heer en mevrouw Oscar Carré en de heer en mevrouw Maximiliaan en Albert Carré.

Grote Hypologische optocht van de gezamenlijke raspaarden.

Hypologische potpourie van gedresseerde volbloeds door de heer en mevrouw Oscar Carré.

Mademoiselle Ella: stand-rijdes.

Mademoiselle Rosa: voorstelling te paard.

Heer Akadia: Russische Parforce-rijder.

Albert Carré: presenteert 3 hengsten en 12 fox-terriers.

Sulky-Slangenvaart: Enige dressuur ter wereld.

Mr. Francois: voltige op het ongezadelde paard.

Magnaten Quadrille: door mevrouw Carré, Kätchen Carré, Amanda en Helma Corradini.

Clown Armando: gedresseerde apen en ezels.

Optreden van August Busto.

Wisselend:

Pantomime "De Roos van Japan", japans volksfeest.

Pantomimi "Oorlog in Zuid-Afrika".

P. Wilke

19053 t/m 9 oktober 1905

P. Wilke: vrijheidsdressuren.
Herr Otto Schumann: Hooge Schoolrijder.
Alfons en William: dubbele jockey-act.
Gebroeders Terra: Italiaanse acrobaten.
Gebroeders Ferronie: dubbele rekturiers.
Mr. Richardi: de man met de ijzersterke tanden.
Clowns: Homan- Euler - Mayden - Richards.
Ren-compagnie: Fietsact.

Nederlands Circus R. Roberti

1906Impressario: Hartwig Blumenfeld.

Speeltijd: 7 juli t/m ?

Presenteert: Gala Sport Voorstellingen en Gala Parade Voorstellingen.

Medewerkenden:

Directeur Roberti: vrijheidsdressuren.
Fraulein Cela en Little Mary: parforce rijdsters.
Fraulein Roberti: jockey rijdster.
Gebroeders Roberti: acrobatiek op gezadelde en ongezadelde paarden.
Gezusters Roberti: Tyrolienne dans
Gebroeders Maximilians: Blitz-acrobaten.
Clown: Alexis.

Circus Libot

1906Vanaf 9 september tot ? op het Meierijplein.

Entreprijzen van fl.0,30 tot fl. 1,00

Een programma van artiesten en paarden.

Recensie:

"Grote vaardigheid van paardrijders en paardrijdsters.

Clowns werken op de lachspieren.

Koorddanseres presenteerde niet alleen iets nieuws maar was ook geweldig.

Trio Libot werkte aan de trapeze.

Cardolé: de man met de stalen huid.

De voorstelling werd besloten met een pantomime".

Oscar Carré

1908Een totaal onverwacht optreden vanaf 4 mei 1908 op het Meierijplein.

Hr. Cyril en Mej. Fernandez: kunstrijders.

Albert Carré: vrijheidsdressuren van paarden met Russische windhonden.
Les Rardeys: muzikale fantasten.
Ketty Carré: "de witte dame", fantasie op het schoolpaard.
Kaufmans: rijwielkunstenaars.
Victor: jongleur te paard.
Les 5 Alonso's Bracco's: Spaanse acrobaten.
Clowns.

Circus Karoli

1909Hongarisch Koninklijk Nationaal Circus Gebroeders Karoli.
Op het Meierijplein van 10 juli t/m ?
Entreprijzen van fl.0,40 tot fl. 1,50

Volgens recensie hoofdzakelijk hippische nummers:

Mr. Sandley - Mr. Clous: parforce - voltige.
Eugenius: Franse jockey.
Gebroeders Karoli: acrobatiek op ongezadelde paarden.
De 4 gebroeders Karoli: Hongaarse jockey-act.
Wilson: Trapeze-act.

Circus A. de Jonghe

1909Optreden van 16 september t/m 26 september 1909.
Op het Meierijplein.
Entreprijzen van fl. 0,35 tot fl. 1,50

18 Topnummers en een pantomime.
1200 Plaatsen en drie uren voorstelling.
Frieda: koorddanseres.
Mr. Mergan: slangenmens.
Babusio Brothers: equilibristen.
5 Sandro's: trapeze.
Heer en Mej. de Jonghe: jockey-act.
Joseph de Jonghe en mejuffrouw Bertha: paardendressuren.
Gebroeders Decetraes: bamboewerkers.
Augustun: Sandro en Frescot met gedresseerde ganzen en een pony.

Circus Libot

1910Optreden vanaf 9 oktober t/m ? op het Meierijplein.
Entreprijzen van fl. 0,30 tot fl. 1,00

12 Attractienummers van artiesten - rijders - rijderessen - gedresseerde paarden.

Kluchtige pantomime:'s-middags: "De schoolkinderen".
's-avonds: "Schaking ener Bruid".

Circus Charles

1911Optreden van 8 t/m 11 augustus 1911.

Standplaats Koningsweg.

Entreprijzen van fl. 0,40 tot fl. 2,75

Doorsnede van de tent: 56 meter. Toegang: 6500 personen.

Eigen smederij en eigen timmerwerkplaats.

Eigen zadelmakerij en kleermakerij.

Eigen elektrische lichtinstallatie.

Twee eigen muziekkapellen.

Eigen brandweer.

Eigen reddingsbrigade.

65 Transportwagens en twee straatlocomotieven.

Grote menagerie:olifanten, zeboes, antilopen, lama's, yaks, zebra's, kamelen, buffels, bisons,
gnoes, paarden.

Programma:

Vrijheidsdressuren.

Gedresseerde groep olifanten.

Texas-Tex: Ex-adjutant van Buffalo-Bill.

Dhr. Charles: ijsberengroep.

Comische Clowns.

Kwang Wang Tsi: Chinese hofkunstenaars.

Indische karavaan Abdul-Mea: met goochelaars, fakirs, tovenaars en slangenbezweerders.

7 Wilde koningstijgers.

Zeeleeuwen.

Miss Charles presenteert mannelijke Berber leeuwen.

Ruitertroep Cooke.

Raisoeloe's: Arabische springers.

Corty - Althoff

1912Directeur-eigenaar: Pierre Althoff.

Circus opgericht in 1853.

Speeldatum van 18 juli t/m 22 juli op de Koningsweg.

Entreprijzen van fl. 0,25 tot fl. fl. 1,75

Presentatie: 20 klassenummers en 120 paarden.

Medewerkenden:

8 Beste wereld clowns.

4 Zilveren sterren: originele gymnastiek.

George en Alfredo: komieken.

Adele Althoff: paardendressuur.

Goliath: het zware Belgische trekpaard gereden als schoolpaard door William Manse.
Martini-Familie: Russische Troika Sledenvertoning.
The Aregor's: wiplank.
Gebroeders Caroly: Hongaarse Ruiters.
Pierre Althoff: 80 raspaarden tegelijk in de manege.
John Becker: "Looping in the loop" aan de trapeze.

Circus P. Semay

19128 September t/m 15 september tijdens de Bossche kermis op de Koningsweg.

Grote paarden collectie.
Internationale artiesten ensemble, clowns en augusten.
Als extra nummer voor de Bossche kermis gecontracteerd:
"ZES KAYTONS", Amerikaanse acrobaten.

Circus Max. Schumann

1912 Speelt van 1 mei t/m 7 mei op het Meierijplein.
Entreprijzen van fl. 0,35 tot fl. 2,10

Grote muziekkapel onder leiding van Carl. Robak.
Oscar en Ernst Schumann: hoge school en dubbel jockey-act.
Mejuffrouw Buboy: Franse kunstrijdster.
Max. Schumann: paardendressuren w.o. :
2 Arabische steigerhengsten.
12 Trackener Hengsten.
6 Bruine Russische paarden,
Klein en groot.
Pony jacht.
Chester Dieck: fiets-acrobatiek.
Drie-Stars: acrobatiek.
15 Marocains: Arabische springers.
Troupe Donadoff: Russische dansen.
Internationale clowns.

Circus César Sidoli

1913 Aanvang toernee: 3 september t/m ?

220 Medewerkenden.
130 Raspaarden - olifanten - zebra's - ziboes - honden - apen - en andere vreemde dieren.
Pas de deux: Hr. en mw. Bugler.
Gisella: kunstrijdster.
Baronesse Leokadia van Wallberg: hoogeschoolrijdster.

Directeur Sidoli: vrijheidsdressuren van 8 en 16 personen.
Broers en zus Bimbo: acrobatiek.
Drie Leotardy's: koningen der lucht.
Aurora-Troupe: wielrijders
Gebroeders Cavalline: clowns.

Paul Wilke

1913Groot Scandinavisch Circus.
Speelt vanaf vrijdag 23 maart op het Meierijplein.
Entreprijzen van fl. 0,30 tot fl. 2,00

Miss Davis: parforce rijdster.
Heer Oswald: steiger-springpaard.
Tonny Transheld - Harry Scarilon: jockey-act.
Mr. Alphonse: jongleur.
Stanley Brothers: luchtgymnastiek.
De Javaantjes: Oosterse acrobatiek.
Mademoiselle Helena: op het ijzeren koord.
7 Rowlands: komieken.
Clowns: Hypolite en Pol.

Circus A. de Jonghe

1913Speelt van 3 mei t/m 8 mei op het Meierijplein.
Entreprijzen van fl. 0,30 tot fl. 2,00

Pantomime "MEXICO" gespeeld door 100 personen en 20 paarden.
Orkest onder leiding van Otto Daumick.
5 Hockneys: cycliste acrobaten.
5 Cheebert's: Chinese Troupe.
Geo de Gracia: olifanten-dressuur.
5 De Jonghe: jockey-act.
Charley Tilles: acrobatiek te paard.
Mr. de Jonghe Jr.: honden en pony.
6 Banola's: gymnasten aan het rek.
Familie Blumenfeld: paarden.
Alphonse Rose: jongleur te paard.
Charles Filles: gevaarlijke sprongen te paard.
e.v.a, waaronder:
Gonzales - The Pierrots - mej. Anita - clowns.

Wilhelm Hagenbeck

1913De menagerie der wereldsteden.

Grootste roofdierendressuur schouwspel der aarde.
Standplaats: Koningsweg van 25 oktober t/m 28 oktober.
Entreprijzen:staanplaats galerij fl. 0,30
loge fl. 2,20
Twee orkesten onder leiding van de heren Stanek en Hirth.

Programma:

Hr. Franke: gedresseerde beer.
Hr. Meijer: 3 zebra's - shetlandpony - 10 Russische springhonden.
Directeur Hagenbeck: ijsberen.
Willy Peters: leeuwen.
Kapt. Wassmann: zeeleeuwen.
Mr. Flori: hoogeschool op een drommedaris.
La-ci-te: Japanse anti-podiste.
Directeur Hagenbeck: 2 leeuwen - 2 shetlandpony's - 2 tijgerhonden - 2 gemzen.
Hr. Maximiliaan: Indische olifanten.
Carl. Feldman: Begaalsche koningstijgers.
Jack Christensen: leeuwen.
Les Rodriquez: equilibristen.
Aoki Troupe: Japans ensemble.
verder nog:
gedresseerde honden - gedresseerde apen.

Hagenbeck kwam met twee extra treinen uit Utrecht. Men arriveerde pas zaterdagmorgen om 06.00 uur, veel later als gepland was door vertraging als gevolg van de mist. Niet alleen de eigen werkpaarden, maar ook alle beschikbare paarden van de vrachtrijders uit de stad werden ingeschakeld om de wagens van het stations-emplacement naar de Koningsweg te brengen. Sommige wagens zakten tot aan hun dompen in de grond; soms moest men drie dikhuiden ervoor spannen en twee duwen om de wagens op hun plaatsen te krijgen.

De voorstelling kon echter op tijd beginnen. Alleen de talrijke lampjes op de facade ontbraken.

Herman Althoff

1914 Standplaats Koningsweg van 12 t/m 15 mei 1914.

Tent geschikt voor 6000 personen.
Entreprijzen van fl. 0,35 tot fl. 2,00

Programma:

Mr. Gabbin: sprong uit de 6e etage.
Monsieur Henny: kamelen en olifanten.
Nac-Nacton: drinkt 100 glazen bier; slikt levende kikvorsen en goudvissen in en laat deze na korte tijd weer levend, ten aanschouwe van het publiek, te voorschijn komen.

Jockey-act: 3 dames en 1 heer.
Clown Jac.: gedresseerde ganzen, varkens, ezels en honden.
Salvano Troupe: Englands beste rijwielers.
Monsieur X: wonder beren.
Sisters Kimo-Kito: geisha's met wonderbare werkzaamheden op de draad.
10 Van de beste clowns.
Paardendressuren gebracht door Mademoiselle Louise Dio van het Circus Busch.
Texas Tex: Wildwest show.

Circus Albert Carré

1915 Directeur-eigenaar: Albert Carré. Ridder P.P.

Plaatsing van de tent, geschikt voor 4500 bezoekers op de Koningsweg van 24 april t/m 28 april.

De tent bezit twee eigen elektrische centralen bestaande uit twee grote locomotieven en twee zelfrijdende straatlocomotieven in verbinding met vier dynamo's.

Het repertoire bestaat uit 300 nummers; in iedere voorstelling een geheel nieuw programma van 30 sensatie-nummers.

Entreprijzen van fl. 0,50 tot fl. 2,00

Programma:

Heer en mevrouw Carré: school- en vrijheidsdressuren.

The Malmstons: Zweedse wielrijdersgroep.

Retour du Bal: rij-act.

Troupe Garzoni: jongleurs.

Rij-Jool: Hollandse rij-act.

Cooke Trio: Sporting Reit Act.

Kapitein Nanssens: zeeleeuwen.

Oriëntalisch Ballet van 24 dames.

Olifanten gebracht door Albert Carré.

Kamelen gebracht door Mevrouw Aladigan.

Pantomime:

"Militair Kamp te Senegal", groot militair schouwspel met medewerking van het gehele gezelschap.

"Farmers Leven", exotisch wild-west pantomime.

Oscar Carré

1916 Optreden van 21 juni t/m 26 juni 1916 op de Koningsweg.

Entreprijzen van fl. 0,45 tot fl. 2,00

Medewerkenden:

Mr. Hubert: jongleur te paard.

Albert Carré: vrijheidsdressuren.

Guirlander - Quadrille: 4 dames en 4 heren.

Vittorino - Corini: 4 Perzische kamelen.

De kleine Cohen: gedresseerde ganzen.
Little Fredet: gedresseerde honden.
The Salvano's: komische wielrijders.
La Troupe Serierse: moderne gymnasten.
Maxton Brothers: atletische spelen.

Carl Hagenbeck

1920te Stellingen - Hamburg.

Optreden te 's-Hertogenbosch van 14 juni t/m 19 juni 1920.

Standplaats: Koningsweg.

Entreprijzen van fl. 0,75 tot fl. 4,00

De onderneming bestaat uit: 40 wagens, 70 paarden en 150 personen.

Medewerkenden:

Adolf Hess: paarden.

3 Finleys: rekturers.

Fraulein Bertha: parforce rijdster.

Clowns: Spichalsky - Kiki - Kovalesky.

Mara - Rose: dames-acrobaten te paard.

Miss Astoria: hoge schoolrijdster.

Martine: kunstwielrijdsters.

Saxon: sterkste man.

5 Antonis: vliegende mensen.

Geraadpleegde bronnen:

Circus	J. van Doveren
De bonte droom van het circus	J. van Doveren/Fred. Thomas
Braaf! Bravo! Bravour!	bewerkt door Frits van Dixhoorn
Circus in Europa	Fred. van Sluis
Van binnen moet je wezen	Marja Keyser e.a.
70 Jaar circus in Nederland	J.J. van Best
A Propos Circus	Frits van Dixhoorn
Stad op wielen	André Minne

"De Piste". Officieel orgaan van de Club van Circusvrienden in Nederland.

Nederlands Circusmuseum te Steenwijk.

Belgisch Circusarchief te Zulte (België).

Stadsarchief 's-Hertogenbosch:

-Agenda's van ingekomen stukken en besluiten van Burgemeester en Wethouders over de jaren 1800-1920.

-Een verzameling (niet ge-indexeerde) stukken over de periode 1920-1950.

-Foto-archief

Met dank voor de informatie en adviezen van de heer H.H.J. Linssen te Weert